

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

δεκαπενθήμερος

Γιώργος Λεωτσάκος

Βιασμός διά τῆς μουσικῆς εἰς τό κλεινόν καί ἀγχογόνον ἄστυ

Γιώργος Φαράκλας

Ἡ ἐκμετάλλευση δέν εἶναι ἄλλο δέμα

Ἐλένη Συρίγου-Ρήγου

Δι' αὐτό ἐξημέρωσε ἡ 21η Ἀπριλίου

Παναγῆς Παναγιωτόπουλος

Τό στρατήγημα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στό Ἄουσοις

Ἀνάστος Γ. Ἀναστόπουλος

Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.: Τά ἑλληνικά Πανεπιστήμια στήν ἐποχή
τῶν Ἐπιχειρησιακῶν Προγραμμάτων

Μαρία Δασκαλάκη

Ἄλτουσέρ καί Μακιαβέλλι

Νικόλας Σεβαστάκης

Ἄ Διαφωτισμός τοῦ Χάνς-Γκέοργκ Γκάνταμερ

Χάνς-Γκέοργκ Γκάνταμερ

Οἱ τρεῖς μορφές Διαφωτισμοῦ

Δημήτρης Κυρτάτας

Ἡ συμβολή τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ Τζέφρυ ντέ Σαίντ Κρουά
στή μελέτη τοῦ Ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καί
τή μαρξιστική θεωρία

Μαρία Στεφανοπούλου

Τί διηγήθηκε ἡ Βασιλική στόν σκηνοδέτη Βαγγέλη Σερνιάρη

Βασιλική Γρηγοροπούλου

Οἱ ἐξομολογήσεις τοῦ Ζ.-Ζ. Ρουσσώ

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Ἡ «διπλή ἀνάγνωση» τοῦ βιβλίου. Βιβλιογραφία καί ἱστορία.
(Γιά τήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα
τοῦ Φίλλιπου Ἡλιοῦ, ἐκδ. ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1998)

Κώστας Βούλγαρης

Προοίμιο ἀποχαιρετισμοῦ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 17 Ἀπριλίου 1998
τεύχος 51 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ἑλλάδα

Ἐτήσια (21 τεύχη): 15.000 δρχ.

Ἐξαμηνιαία (11 τεύχη): 7.500 δρχ.

Φοιτητική (21 τεύχη): 10.000 δρχ.

Ὄργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 20.000 δρχ.

Εὐρώπη

Ἐτήσια (21 τεύχη): 17.000 δρχ.

Ἄλλες χώρες

Ἐτήσια (21 τεύχη): 20.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἐθνική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος

ὑποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146

ἀριθ. λογ. 403988-23

ἢ

μέ ταχυδρομική ἐπιταγή

στή διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Κέκροπος 2 Ἀθήνα 10558

τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706

Ἐκτύπωση: Ἀφοί Χρυσοχοῦ

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 5719937

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Γιώργος Λεωτσάκος, Βιασμός διά τῆς μουσικῆς εἰς
τό κλεινόν καί ἀγχογόνον ἄστν 6

Γιώργος Φαράκλας, Ἡ ἐκμετάλλευση δέν εἶναι
ἄλλο θέμα 7

Ἐλένη Συρίγου-Ρήγου, Δι' αὐτό ἐξημέρωσε ἡ
21η Ἀπριλίου 9

Ἄγγελος Ἐλεφάντης, 150 χρόνια «Μανιφέστο» Π 11

Παναγῆς Παναγιωτόπουλος, Τό στρατήγημα τῆς
ἐθνικῆς ταυτότητος στό Ἄουσοιτις: Ἐπιβιωτικότητα,
ἔθνη καί μνήμη 14

Ἀνάστος Ἀναστόπουλος, ΕΠΕΑΕΚ: Τά ἑλληνικά
Πανεπιστήμια στήν ἐποχή τῶν Ἐπιχειρησιακῶν
Προγραμμάτων 18

Μαρία Δασκαλάκη, Ἄλτουσέρ καί Μακιαδέλλι 22

Νικόλας Σεβαστάκης, Ὁ Διαφωτισμός
τοῦ Χάνς Γκέοργκ Γκάνταμερ 26

Χάνς Γκέοργκ Γκάνταμερ, Οἱ τρεῖς μορφές τοῦ
Διαφωτισμοῦ 26

Δημήτρης Κυρτάτας, Ἡ συμβολή τοῦ Ἄγγλου ἱστο-
ρικοῦ Τζέφρυ ντέ Σαίντ Κρουά στή μελέτη τοῦ
ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καί τῆ μαρξιστικῆ
θεωρία 31

Μαρία Στεφανοπούλου, Τί διηγήθηκε ἡ Βασιλική στόν
σκηνοθέτη Βαγγέλη Σερντάρη 39

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Βασιλική Γρηγοροπούλου, Οἱ ἐξομολογήσεις τοῦ
Ζ.-Ζ. Ρουσώ 42

Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ἡ «διπλή ἀνάγνωση»
τοῦ διβλίου. Βιβλιογραφία καί Ἱστορία.
(Γιά τήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα
τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ. Εκδ. ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1998) 46

Κώστας Βούλγαρης, Προοίμιο ἀποχαιρετισμοῦ 48

*Ἐξώφυλλο: Μορφή ἀπό τήν Σταύρωση (11ος αἰ.)
στή Νέα Μονή Χίου*

Βιασμός διά τῆς μουσικῆς εἰς τό κλεινόν καί ἀγχογόνον ἄστυ...

Δέν χρειάζεται δίπλωμα ψυχαναλυτῆ γιά νά συνειδητοποιεῖς πόσο ἡ στενότητα χρόνου καί τό ἐξ' αὐτῆς ἄγχος, μετουσιώνονται σέ ὑπερέκκριση ψυχογενῶν τοξινῶν πού τόσο περισσότερο σέ δηλητηριάζουν, ὅσο περισσότερο σοῦ στεροῦν τίς δυνατότητες ν' ἀπαλλαγεῖς ἀπό αὐτές. Ἄν ὅμως αὐτό ἰσχύει λίγο-πολύ σέ κάθε ἀπανταχοῦ γῆς σύγχρονη μεγαλούπολη, στήν τριτοκοσμική Ἀθήνα τό ἄγχος χρόνου πολλαπλασιάζεται ἀπό μιά γκάμα βασιανιστηρίων ἄγνωστων ἀκόμη καί σέ κορυφαίους Κινέζους ἢ Σαουδάραβες δῆμιους: βασιανιστήρια τόσο πολυπλεύρως ραφιναρισμένα μόνο στή μισάνθρωπη Ἑλλάδα τοῦ 1998 μποροῦσαν ν' ἀναπτυχθοῦν. Καί, πολύ περισσότερο στήν ἀρυμοτόμητη ἀθηναϊκή Σαχάρα τοῦ μπρετόν, βδελυγματική βασιλίδα ἀνύπαρκτων μαζικῶν συγκοινωνιῶν, μέ ἀβδηριτικές λεωφορειολωρίδες δίχως λεωφορεῖα, μητρόπολη δυόμισυ «λεωφόρων», καί μυρίων σκουπιδοβριθῶν στενοσόκακων, ὅπου καθημερινῶς ἀκίνητοποιοῦνται κάπου... δυόμισυ ἑκατομμύρια δῖτροχα, δίποδα καί τετράτροχα. Τό μυστικό τοῦ βασιανιστηρίου δέν εἶναι παρά τό ψυχοπαθολογικό, ἑλληνικό «ὠράριο», βάσει τοῦ ὁποῖου τό πᾶν, δημόσιες ὑπηρεσίες κοινῆς καί ὄχι βλάβης, τράπεζες, ἀκόμη καί μαγαζιά (Δευτέρα, Τετάρτη, Σάββατο...) ὑπολειτουργεῖ 8.00-14.00, 5 μέρες τῆ βδομάδα. Καί κορυφωμα τῆς τελειοποίησής του, ἡ... «μουσική»... Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τήν ἀρχή:

Καθημερινά λοιπόν τό, κατά τόν ἀλησμόνητο «Παρατηρητή» τῆς Καθημερινῆς ἀθηναϊκό ἀνδράποδο, ἔρμαιο τοῦ παρανοϊκοῦ(;) αὐτοῦ ὠραρίου, ἐξαναγκάζεται νά κινηθεῖ μέ ρυθμούς τόσο πιο γρήγορους, σέ ὅσο μεγαλύτερη ἀδράνεια τόν καταδικάζει ἡ ἀτύπως θεσμοθετημένη ἀπορρύθμιση τῶν πάντων. Θέλει δέ θέλει πρέπει νά προλάβει νά κάμει ὅσο τό δυνατόν περισσότερο (στήν πραγματικότητα ἐλάχιστα) σέ χρόνους ἀφ' ἑαυτῶν ἀνεπαρκεῖς καί ἀσυδότης κατασπαταλούμενους ἀπό ἀνάλητους τρίτους. Ὅμως τό ἄγχος χρόνου, ἀγαθοῦ πολυτιμότερου ἀκόμη καί ἀπό τό νερό (ὁ Νεοέλληνας σπαταλᾷ καί τά δυό μέ τήν ἴδια ἀναληγσία: οὔτε μέ τό ἕνα ἔχει ἐξοικειωθεῖ, οὔτε μέ τό ἄλλο...) δέν εἶναι παρά ἀπλή προϋπόθεση, ἀφετηρία. Προσπαθώντας νά τόν ἐξοικονομήσει, τό ἀνδράποδο καταφεύγει στό τηλέφωνο, ἄν λειτουργεῖ: γιά νά καλέσει ραδιοταξί, γιά νά μάθει κάτι τηλεφωνικῶς, γιά νά ἰπαληθεύσει κάποιον ἀδιαλείπτως συρρικνούμενο ὠράριο δημόσιας ὑπηρεσίας (ἄν δέν πέσει πάνω σέ κάποιον σερέτη δημοσιοῦπαλληλικόν Ἑλπήνορα πού τά λίπη του τᾶχει χρυσοπληρώσει μέ τό αἷμα του). Ὅμως τό ρωμέϊκο καί τό ντοβλέτι του «ἐκσυγχρονίζονται»: ἐδῶ καί 2-3 χρόνια, ἀκοῦς ἕνα ξερό... ρίμενε, σπανίως... ριμένετε καί ξάφνου νά μιά ἠχητική σφαλιάρα. Λές καί σ' ἔχουν συλλάβει, σ' ἔχουν ὀδηγήσει σέ μπουντροῦμι, σ' ἔχουν πετάξει μέ μιά κλωτσιά πάνω σ' ἕνα ἀχυρόστρωμα καί ἔχουν ἀμπαρώσει πίσω σου τήν πόρτα. Ἐχεις συνδεθεῖ μέ κάποιον ἰδιωτικό ραδιοσταθμό καί, θές δέ θές, σέ βατεύουν μέ «μουσική». Χέστηκαν ἄν σπαράξεις... Κι ἀρχίζει ἡ αἰμορραγία τοῦ χρόνου καί τό ψυχικό βασιανιστήριον... Λεπτά, 5λεπτα, κάποτε 10λεπτα κυλοῦν, μέσ στήν ἀπομόνωση, τό βωρο λιγοστεύει κι ἐσύ, ἀγωνιώνοντας ἄν θά βρεῖς ταξί σφυροκοπιέσαι ὄχι μόνον ἀπό τήν ἠχητική ροχάλα πάνω στήν ἀσημαντότητά σου, ἀλλά κι ἀπό τή βία τῆς μουσικῆς.

Ἦδη, ἀπό τή τζάζ καί μετά, ἀπό τό σκάτ τοῦ ἀλησμόνητου Λούϊς Ἄρμστρονγκ, σύμπασα ἡ εὐρύτερης κατανάλωσης μουσική κινεῖται μεταξύ μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ἔμφασης καί βιαιότητας (ὁ βαθμός ἐθισμού (;) καί οἱ 6ψήφιοι ἢ 7ψήφιοι ἀριθμοί πωλήσεων δέν ἀλλάζουν τήν εἰκόνα) ἢ/καί ἀποχαυνωτικῆς ἐπαναληπτικότητας, ἄλλως μινιμαλισμοῦ... Ὅταν ἐσύ, σπαράξεις ἀπό δικαιολογημένη ἀδημονία, ὅταν πολύ συχνά περιμένεις κάποια ἀπάντηση ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτᾶται τό αἰριό σου (λ.χ. νά πάρεις ἀποτελέσματα κάποιας βιοψίας) εἶναι τουλάχιστον κτηνῶδες νά σοῦ ἐπιβάλλουν τό ἀμφίβολης ποιότητας «τραγοῦδι» κάποιας λυσίκομης χασίκλως, μαύρης ἢ ρεμπέτισσας, ἀπ' ἐκεῖνες πού στυλιζάρησαν ἀκόμη καί τόν ὄργανισμό, τῆ χαζοχαρούμενη ἀνεκδοτοδιάρροια κάποιου τζιτζιφιόγκου «κονφερασιέ» μέ ἀποδοχῆς τόσο μεγαλύτερες ὅσο μικρότερο εἶναι

τό IQ του, ἢ τὴν παγερότητα ενός δελτίου εἰδήσεων μὲ τίς τελευταῖες σαδιστικές φαντασιώσεις (νά 'μεναν τουλάχιστον φαντασιώσεις...) τῶν κ.κ. Σπράου ἢ Παπαντωνίου. "Ἄν ἀντιστέκεσαι στὴν ἠχητική βία, θεωρεῖσαι περίπου ψυχανώματος. "Ἔτσι, σάν νά μήν ἔφτανε ὁ τηλεφωνικός ἠχητικός βιασμός, πέρουσι τό καλοκαίρι μαρτύρησα, ἀπό τό ὀρυόμενο ραδιοκασετόφωνο τῆς πισίνας ὅπου κολυμπῶ. Τὴν ἔντασή του ἐπέβαλε ὁμάς χαριτοβρύτων Νεοαθίδων, θριαμβευτικῶς βεβαίων γιὰ τό δίκιο τῆς ἀπαστραπτοῦσης ἀπὸ ἀντιηλιακά κρυπτοκυτταριδικῆς ἐπιδερμίδας τους, πού ἀξιοῦσε νά κάνει ἠλιοθεραπεία σέ ἀπόσταση... 25 μέτρων ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς ἠχορρύπανσης, γιὰ τὴν ὁποία ἐπὶ πλέον ἀδιαφοροῦσε, ἀσημαντολογώντας (σέ φορτίσιμο...) μὲ τίς ὥρες! "Ἄν πάντως ὄλες, ἐπιχειρηματολογώντας, παρέμειναν στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς εὐπρεπείας, μία ἔβγαλε γλώσσα πού θά ἔκανε καρχαριοφάλαινα (whale shark) νά κοκκινίσει... Σταματῶ ὅμως, γιατί ἤδη πῆγε ἡ ὥρα ὀχτώμισι καί ἔχω νά κατεβῶ στό κέντρο γιὰ «δουλειές», πού πρέπει νά γίνουν ὡς τίς δύο. Διάβολε, πρέπει νά καλέσω ραδιοταξί... "Ἄν εἶμαι τυχερός, μπορεῖ νά πέσω σέ καμμιά ἀπαλή μουσική καί μπορεῖ στίς ἔντεκα νά βρίσκομαι στὴν Ἀκαδημία...

Γιῶργος Λεωτσᾶκος

Ἡ ἐκμετάλλευση δέν εἶναι ἄλλο θέμα

«**Ε**ἶναι οἱ Ἕλληνες ρατσιστές;» ρωτᾷ ὁ Ἄπ. Ἀποστολόπουλος στὴν Αὐγὴ τῆς 29-3-1998 (σ. 7). Ἡ ἀπάντησή του, ὅτι «δέν ἔχει συντελεσθεῖ, ἀκόμη τουλάχιστον, στὴν ἑλληνική κοινωνία ἡ μετατροπὴ μίας συγκεκριμένης ἀπειλῆς σέ γενική ἀποστροφή καί ἀποφυγὴ τοῦ ξένου σέ φυλετική βάση», μὲ βρίσκει σύμφωνο ἀλλὰ θεωρῶ ἀπαράδεκτο τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καταλήγει σ' αὐτό τό συμπέρασμα. Αὐτό φαίνεται ἤδη ἐδῶ ὅταν μιᾶ γιὰ «συγκεκριμένη ἀπειλή». Θεωρεῖ ὅτι οἱ Ἄλβανοί εἶναι ὄντως «ἐπικίνδυνοι», ὅτι «αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἐφεύρημα τῆς τηλεόρασης» καί ὅτι «οὔτε ὠφελεῖ νά ποῦμε ὅτι ἡ τηλεόραση τό διαστρέφει ἢ τό διογκώνει τεχνητᾶ», παρά τὰ ὅσα λένε «ὅσοι ἔχουν καθιερωθεῖ ὡς "καθ' ὕλην" ἀρμόδιοι, καθηγητές, πανεπιστημιακοί». Ὁ Α.Α. ἐννοεῖ πῶς δέν ὑπάρχει καπνός χωρὶς φωτιά κι ἄς λένε τό ἀντίθετο ὀρισμένοι ἀνεργάτιστοι πού ἀερολογοῦν κατὰ τοῦ ρατσισμοῦ, ὅπως ἀερολογοῦν καί κατὰ τοῦ ἐθνικισμοῦ, δύο φανταστικοί ἐχθροί. Ὁ λόγος του ἀποτελεῖ παραλλαγὴ παραδοσιακοῦ δεξιῶ λόγου. "Ὅμως εἶναι μία παρουσιάζομενη ὡς ἀριστερὴ παραλλαγὴ καί γι' αὐτό εἶναι σημαντικό νά δοῦμε τίς συνέπειές της.

Οἱ λαοὶ μισοῦν καί περιφρονοῦν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο γιὰ δύο λόγους, ἐξηγεῖ ὁ Α.Α.: α) νοιώθουν ἀνώτεροι (ἢ κατώτεροι)· β) αἰσθάνονται ὅτι ἀπειλοῦνται. "Ὡς ἐδῶ καλά. Περιμένουμε ὅμως νά μᾶς πεῖ ὅτι τό σύμπλεγμα ἀνωτερότητας καί ἡ αἰσθησιμὴ ἀπειλῆς εἶναι τρόποι συγχάλυψης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, ὅτι ἡ ἀνωτερότητα κάποιου εἶναι φανταστική καί ὅτι ἡ αἰσθησιμὴ φόβου ἀποτελεῖ νομιμοποίηση τοῦ μίσους πρὸς τὸν κοινωνικά κατώτερο — τὸν μισῶ ἐπειδὴ μὲ ἀπειλεῖ, λέω, γιὰ νά μήν παραδεχθῶ ὅτι τὸν μισῶ ἐπειδὴ τὸν ἐκμεταλλεύομαι. Ἀκόμη καί ἂν ἐξετάσουμε τό θέμα μὲ ὄρους κλασικῆς πολιτικῆς ψυχολογίας καταλήγουμε στό ἴδιο συμπέρασμα: Αὐτόν πού περιφρονεῖς τὸν φοβᾶσαι γιὰτί ξέρεις πῶς ἡ περιφρόνησή σου σέ καθιστᾷ ἀξιολογούμενο στὰ δικά του μάτια. Τούς ἴδιους περιφρονεῖ ὁ ἄλβανοφάγος δήμαρχος (τούς πληρώνει λιγότερο, δέν τούς ἀσφαλίζει κ.λπ.), τούς ἴδιους φοβᾶται. Οἱ μαῦροι ἀποτελοῦν ἀπειλή στίς ΗΠΑ ἐπειδὴ εἶναι οἱ πιό καταπιεσμένοι. Προσφέρουν στὸν καταπιεσμένο λευκὸ ἕναν ἀποδιοπομπαῖο τράγο γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση πού ὑφίσταται. Προτιμᾶμε νά μισοῦμε τὸν κατώτερο γιὰ τὴν καταπίεση πού ὀφείλεται στὸν ἀνώτερο, ἐπειδὴ φιλοδοξοῦμε νά μοιάσουμε στὸν δεύτερο. Πᾶμε στὰ εὐκόλα: "Ἐνας μεθυσμένος φάχνει τὰ κλειδιά του κάτω ἀπὸ ἕναν φανοστάτη, ἕνας τὸν ρωτᾷ ἂν εἶναι σίγουρος ὅτι τὰ ἔχασε ἐδῶ· αὐτός ἀπαντᾷ: «Τὰ ἔχασα κοντὰ στὴν πόρτα μου ἀλλὰ ἤλθα

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

ἐδῶ νά τά φάξω γιατί ἔχει φῶς». Ὁ μαῦρος εἶναι τό φῶς ἀλλά τά κλειδιά τῆς κοινωνικῆς δυσφορίας εἶναι κάπου κοντά στήν πόρτα τοῦ κεφαλαίου. Οἱ Ἄλβανοί μισοῦνται καί γίνονται ἀντιληπτοί ὡς ἀπειλή ἐπειδὴ εἶναι θύματα τῆς χειρότερης ἐκμετάλλευσης. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα Ἄλβανοί διαπράττουν ἐγκλήματα ἀντίστοιχα τῆς κοινωνικῆς θέσης τους. Δέν ἔξαπατοῦν τό δημόσιο, κλέβουν τσάντες. Ὁ Α.Α. θεωρεῖ ἀντίθετα πῶς οἱ Ἄλβανοί ἀποτελοῦν ὄντως ἀπειλή. Ἄρα ὑποθέτει βέβαια ὅτι «ἡ ἐκμετάλλευση εἶναι ἄλλο θέμα», ὅπως γράφει. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀποψη, ὅτι τά κοινωνικά φαινόμενα ἐξηγοῦνται καλύτερα ἂν ἀφαιρέσουμε τήν ἐκμετάλλευση ἀπό τήν μέση, χαρακτηρίζει τόν δεξιό λόγο. Ἄλλά ἔχει ἄδικο.

Ὅσο ἀφορᾷ τόν πρῶτο λόγο ρατσισμοῦ ὁ Α.Α. ἐπισημαίνει πῶς «ἡ ἔννοια τῆς ἀνωτερότητας πηγάζει ἀπό μία ὑπαρκτή (ὑπογραμμίζω ἐγώ) πολιτιστική, οἰκονομική-τεχνολογική καί πολιτική ὀργάνωση πού συγχριτικά προηγεῖται». Δέν καταλαβαίνουμε ὅμως ἂν αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ κατώτερος ἢ ὁ ἀνώτερος γίνεταί ρατσιστής. Οἱ λευκοί ρατσιστές αὐτοαποκαλοῦνται ἀνώτεροι τῶν μαύρων, ἀλλά ὁ Α.Α. μᾶς ἐξηγεῖ πῶς οἱ Ἕλληνες τῆς Ἑλλάδας μισοῦσαν τούς «σαφῶς ἀνώτερους πολιτιστικά Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας». Ὅμως τό παράδειγμα ἀφορᾷ τό δεύτερο αἴτιο μίσους, τόν φόβο. Φοβοῦνταν τούς Μικρασιάτες ἐπειδὴ ἀπειλοῦσαν τίς κοινωνικές δομές τους.

Ἐδῶ ὑπάρχει πάλι κάτι ὑπαρκτό: «Εἶναι κάποιο πραγματικό πρόβλημα, κάποια πραγματική ἀπειλή πού ἀντιμετωπίζει μία συγκεκριμένη κοινωνία, ὥστε νά ὀδηγηθεῖ σέ "ρατσιστικές" ἀντιδράσεις» τονίζει ὁ Α.Α. καί προσθέτει: «Ὅσο τό ξεχνᾶμε αὐτό δέν μπορούμε νά δοῦμε καθαρά τό πρόβλημα». Ἐδῶ βρίσκεται ἡ καρδιά τοῦ ἐπιχειρήματός του, ἐδῶ καί τό ἀπαράδεκτο σημεῖο τῆς.

Πρέπει νά καταλάβουμε πῶς τό «πραγματικό πρόβλημα» καί ἡ «πραγματική ἀπειλή» ἐνδέχεται νά μὴν ἀφοροῦν διόλου τά θύματα τοῦ ρατσισμοῦ.

Οἱ Ἑβραῖοί δέν ἔφταιγαν γιά τήν κοινωνική δυσφορία τῶν Γερμανῶν. Στήν Πολωνία σήμερα δέν ὑπάρχουν καθόλου Ἑβραῖοί καί ὅμως οἱ Πολωνοί ἔχουν τούς περισσότερους ἀντισημίτες στήν Εὐρώπη. Τό «πραγματικό πρόβλημα», ἡ «πραγματική ἀπειλή» πού ἀντιμετώπιζε τότε ἡ γερμανική κοινωνία ἢ σήμερα ἡ πολωνέζικη δέν ἔχει τίποτε νά κάμει μέ τούς Ἑβραῖους, ἄρα δέν φτάνει νά λές ὅτι ὑπάρχει «κάποιο πραγματικό πρόβλημα, κάποια πραγματική ἀπειλή», ἀλλά πρέπει νά προσθέτετε ὅτι τό πρόβλημα καί ἡ ἀπειλή ἴσως δέν ἔχουν τήν παραμικρή σχέση μέ τά θύματα τοῦ ρατσισμοῦ.

Δέν μπορεῖ ὁ Α.Α. νά ἀρνηθεῖ αὐτό τό συμπέρασμα ἐκτός ἂν δέχεται καί ὅτι οἱ Ἑβραῖοί ἔφταιγαν γιά τόν ρατσισμό τῶν Γερμανῶν καί τῶν Πολωνῶν — ἡ πρώτη ὑπόθεση εἶναι ἂν μὴ τί ἄλλο, δύσκολα ὑποστηρίζιμη, ἡ δεύτερη δέ τρελή, ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν Ἑβραῖοί στήν Πολωνία. Ἄν ὅμως δέν δεχθεῖ νά πει κάτι τέτοιο, καί σίγουρα δέν θά δεχθεῖ, τότε πρέπει νά παραδεχθεῖ πῶς τό ἐπιχείρημα ὅτι ὑπάρχει «κάποιο πραγματικό πρόβλημα, κάποια πραγματική ἀπειλή πού ἀντιμετωπίζει μία συγκεκριμένη κοινωνία, ὥστε νά ὀδηγηθεῖ σέ "ρατσιστικές" ἀντιδράσεις» εἶναι πολύ γενικό, ὅτι ἀκριβῶς δέν ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ρατσισμός κατά τῶν Ἄλβανῶν ἔχει τίποτα νά κάμει μέ τούς Ἄλβανούς, ὅπως ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται, ὅταν γράφει: «Ἀντίθετα π.χ. οἱ Πολωνοί περνοῦν ἀπό ἀδιάφοροι ἕως συμπαθεῖς, ἐνῶ οἱ Σέρβοι γιά πολιτικούς λόγους ἔγιναν ἀντικείμενα ἀγάπης». Ὁ Α.Α. μᾶς λέει ἐδῶ ὅτι κάτι ἔφταιγαν οἱ Ἑβραῖοί ἀφοῦ ὑπέστησαν περισσότερα ἀπό τούς Τσέχους ἢ οἱ μαῦροι ἀφοῦ ὑπέφεραν περισσότερο ἀπό τούς ἰσπανόφωνους.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ ρατσισμός ἀποτελεῖ παραπλανητική ἐπικάλυψη κοινωνικοῦ μίσους. Πῶς τό «πραγματικό πρόβλημα» μέ τούς Ἄλβανούς δέν ἀφορᾷ διόλου τούς Ἄλβανούς ἀλλά μόνο τήν ἐκμετάλλευση, πού ὁ Α.Α. τήν βγάζει ἐκτός θέματος. Ὁ Α.Α., ἐπειδὴ θέλει νά ὑποστηρίξει ὅτι δέν ὑπάρχει καπνός χωρὶς φωτιά καταλήγει νά γράφει: «Κανείς, ἂν δέν εἶναι ἀνόητος, δέν ἀποκαλεῖ ρατσιστές... τούς ἰδιοκτῆτες δούλων στόν Νότο τῶν σημερινῶν ΗΠΑ». Στίς σημερινές ΗΠΑ δέν ὑπάρχουν δουλκτῆτες, ὑπάρχουν ὅμως ἀκόμη πολλοί ρατσιστές. Ὅσο γιά τούς ἰδιοκτῆτες δούλων πρώην ἀγγλικῆς ἀποικίας τόν δέκατο ἔνατο αἰῶνα ἔχω τήν ἀνοησία προσωπικά νά πιστεῦω ὅτι πολλοί ἀπ' αὐτούς ἦσαν ρατσιστές. Ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ μετανάστη εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο θέμα μέ τόν ρατσισμό.

Γιῶργος Φαράκλας

ΔΙ' ΑΥΤΟ ΕΞΗΜΕΡΩΣΕ Η 21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ

τῆς Ἑλένης Συρίγου-Ρήγου

Μπορεῖ νά ἔχουν γίνει ἀναλύσεις καί ἀναλύσεις γιά τήν Δικτατορία, τό Πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου, τή Χούντα ἢ τήν Ἑπταετία πρὸς τό ἀπαλότερο, ἀλλά ἡ πραγματική αἰτία πού ὀδηγήθηκε ἡ χώρα στήν «ἀναίμακτον ἐπανάσταση» εἶναι καταγεγραμμένη στό σχολικό ἐγχειρίδιο Ἱστορίας πού διδάσκονταν οἱ μαθητρίες καί οἱ μαθητές τῆς ΣΤ' τάξης τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου στά χρόνια τῆς δικτατορίας: «Λαοὶ ὅμως, χωρίς θρησκεία, πατρίδα, οἰκογένειαν, ἐλευθερίαν δέν δύναται νά εὐδοκιμήσουν. Οὔτε νά ζήσουν. Πολύ περισσότερο, ὅταν αὐτοὶ εἶναι Ἕλληνες. ...Καί οἱ Ἕλληνες ἀκριβῶς ὠδηγοῦντο ὡς «πρόβατα ἐπὶ σφαγῆς», ὑπούλως καί ἐθελουσίως, εἰς τήν ὁδὸν τῆς ἀπωλείας!

» Ἀλλά εἰς τήν Ἑλλάδα ὑπῆρχον ἀνέκαθεν, ὑπάρχουν καί θά ὑπάρχουν αἱ δυνάμεις τῆς σωτηρίας. Τό αἰωνόβιον δένδρον τῆς Ἑλλάδος, διαθέτει ἐφεδρικούς βλαστούς. Καί αὐτοὶ φύονται, γιγαντώνονται, καταπνίγουν, τοὺς ἀπεξηραμένους κλώνους καί καρποφοροῦν.

» Τό 1967 ὁ κομματισμὸς εἶχε φθάσει εἰς τό ὕψιστον σημεῖον τοῦ φανατισμοῦ του. Ἐν ἐκλογικόν ὄργανον ἦταν ἔτοιμον. Οἱ πάντες ἀπέβλεπον πρὸς μίαν νίκην μέ οἰαδήποτε μέσα. Ὁμοιάζον μέ πρόβατα, τὰ ὁποῖα συνωθοῦνται πρὸ τοῦ σφαγείου. Εἰς αὐτὰ μόνον εἰς χაίρει καί εἶναι δέβαιος διὰ τό ἀποτέλεσμα: ὁ σφαγεύς. Καί οἱ σφαγεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἦσαν ἔτοιμοι. Εἰς τὰς ἐκλογάς θά ἐνίσχυον τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλον, εἰς τρόπον ὥστε νά δημιουργηθῇ ἡ ποθητὴ ἀκυβερνησία, τό χάος.

» Τόν κίνδυνον διέκρινε μία δρᾶξ γενναίων ἀξιωματικών. Ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν ἦσαν οἱ σημερινοὶ κυβερνητῆς τῆς Ἑλλάδος: Γ. Παπαδόπουλος, Σ. Παττακός, Ν. Μακαρέζος. Ἦρπασαν τὰς χεῖρας τοῦ σφαγεύς, τόν ἀφώπλισαν, τόν κατέστησαν ἀνίσχυρον τόσον, ὥστε καί αὐτὰ τὰ πρόβατα νά δύναται νά τόν ποδοπατήσουν. Δι' αὐτό ἐξημέρωσεν ἡ 21η Ἀπριλίου».¹

Ἡ συγγραφέας τοῦ ἐγχειριδίου προσέφερε τίς καλύτερες ὑπηρεσίες στήν ἐκπαίδευση, μιά πού ὁ τότε πρόεδρος τῆς «Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως» κήρυξε τό 1969 ὡς «ΕΤΟΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ».

Ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Γ. Παπαδόπουλου συγκίνησε — ἐθελοντικῶς ἄραγε; — τοὺς ἐκπαιδευτικούς τῆς Μαρασλείου Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας τόσο πολὺ πού, στίς 11 Δεκεμβρίου 1968, ἡμέρα Τετάρτη καί ὥρα 1 μ.μ., συνήλθε σέ συνεδρίαση ὁ Σύλλογος τῶν διδασκόντων μέ θέμα: «Ἀνακηρύξεις τοῦ ἐξοχωτάτου Προέδρου τῆς Ἐθνικῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως κ. Γεωργίου Παπαδοπούλου ὡς Προστάτου καί Εὐεργέτου τῆς παιδείας».

Ἡ εἰσήγησις τοῦ θέματος ἔκανε ὁ Ἀναπληρωτῆς² Γενικός

Διευθυντῆς τῆς Μαρασλείου Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας κ. Ε.Θ., τονίζοντας μεταξύ ἄλλων βαθυστοχάστων ὅτι:

«Κατὰ γενικήν παραδοχὴν καί ὁμολογίαν, ἡ ἐπανάστασις τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 ἔσωσε τό ἔθνος ἀπό τόν θανάσιμον κίνδυνον τοῦ κομμουνισμοῦ καί τῆς ἀναρχίας, ἡ δέ ἐκ τῆς Ἐπαναστάσεως προελθούσα Ἐθνική Κυβέρνησις μέ ἐπικεφαλῆς τόν πρωτεργάτην αὐτῆς κ. Γεώργιον Παπαδόπουλον, μοχθοῦσα νυχθημερόν, οἰκοδομεῖ τό εὐτυχές μέλλον τῆς φιλάτου πατρίδος, ὀδηγοῦσα Αὐτήν εἰς τὰ μεγάλα καί ὑψηλά πεπρωμένα τῆς, διὰ τῆς λεωφόρου τῶν ἑλληνοχριστιανικῶν ιδεωδῶν (...). Ὡς γνωστόν ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως ἐκήρυξε τό ἔτος 1969 ὡς "ΕΤΟΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ" δίδων οὕτω ἐμψυσίν εἰς τήν σημασίαν τῆς ἀγωγῆς καί χαρακτηρίσας αὐτήν ὡς θεμέλιον, ὑποδομὴν καί δύναμιν διὰ τήν πορείαν τοῦ ἔθνους πρὸς τήν πρόοδον. Τούτοις τοῖς λόγοις, πανελλήνιος ὀφείλει νά εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη πρὸς τήν Ἐθνικήν Κυβέρνησιν, πολλῶ δέ μᾶλλον ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν λειτουργῶν τῆς παιδείας, ἧτις δέον ὅπως ἐκδηλωθῇ πρὸς τό πρόσωπον τοῦ ἡγέτου τῆς Ἐπαναστάσεως καί Προέδρου τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως διὰ συγκεκριμένης ἐνεργείας ὑλοποιούσης τὰ αἰσθήματα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου, καί προτείνει ὅπως ἐπισημῶς καί πανηγυρικῶς ἀνακηρυχθῇ Προστάτης καί Εὐεργέτης τῆς Παιδείας ὁ ἐξοχώτατος Πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως κ. Γεώργιος Παπαδόπουλος, ἀνθ' ὧν ὑπέρ τοῦ συνόλου τοῦ ἔθνους καί εἰδικῶς ὑπέρ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας εἰργάσατο (...). Ὁ Σύλλογος τῶν καθηγητῶν, ὁμοφώνως καί μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐγκρίνει καί υἱοθετεῖ τήν πρότασιν τοῦ κ. Αναπληρωτοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ, ἀνταποκρινομένην ἀπολύτως εἰς τὰς διαθέσεις καί τὰ αἰσθήματα τοῦ συνόλου τῶν μελῶν του, ἀποφασίζει δέ ὅπως, ἐπιγραμματικῶς συνταχθῶσόμενον ψήφισμα τῶν Παιδαγωγικῶν Ἀκαδημιῶν, χαραχθῇ καλλιτεχνικῶς ἐπὶ πολυτίμου χάρτου (περγαμηνῆς, παπύρου κ.λπ.) καί ἐπιδοθῇ εἰς τόν ἐξοχώτατον Πρόεδρον τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως κ. Γ. Παπαδόπουλον, ἐν ἐπισημῶ καί πανηγυρικῇ τελετῇ ἐν τῇ Μαρασλείῳ Παιδαγωγικῇ Ἀκαδημίᾳ».³

Ὁ Στόλος

Δέν ἔμειναν ὅμως μόνο σ' αὐτό ἐκεῖνοι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοὶ καί ὁ ταλαντοῦχος Ἀναπληρωτῆς Γενικός Διευθυντῆς τοῦ πρώτου παιδαγωγικοῦ ιδρύματος τῆς χώρας.

Ἐθνικῶς ἀνησυχοῦντες λοιπὸν γιά τόν ἐπαπειλούμενον κίν-

δυνα του κομμουνισμού ανταποκρίθηκαν άσμένως στην απόφαση⁴ της Διδακταλικής Όμοσπονδίας Ελλάδος να προσφέρει πολεμική μονάδα στο Βασιλικό Ναυτικό της Ελλάδος, όπου στην κοινή πιά συνεδρίαση, λόγω της σοβαρότητας του θέματος απ' ό,τι φαίνεται, των συλλόγων των καθηγητών της Ακαδημίας αλλά και των δασκάλων των προτύπων Δημοτικών Σχολείων, με εισήγηση του Αναπληρωτού Γενικού Διευθυντού, θά προταθεί:

«Τό πρώτον παιδαγωγικό ίδρυμα της χώρας, ή Μαράσλειος Παιδαγωγική Ακαδημία, πρέπει να σταθή πρωτοπόρος εις τήν πραγμάτωσιν του ώραιου και ύψηλου τούτου σκοπού, διά της ήθικης και της ύλικης ένισχύσεως της αναληφθείσης προσπάθειας, έν ύψει μάλιστα της παρατηρουμένης άναταραχής σήμερα εις τήν λεκάνην της Μεσογείου και ίδια εις τήν περιοχήν της Μέσης Ανατολής, όπου έχει εισδύσει ό ρωσικός στόλος και άποτελεί άπειλήν κατά των έλευθέρων λαών και ιδιαιτέρως κατά της φιλάτης πατρίδος μας».⁵

Οί σύλλογοι των διδασκόντων, όπως φαίνεται από τά πρακτικά της συνεδρίασης, όμοφώνως και πανηγυρικώς έπικρότησαν τήν πρόταση του Αναπληρωτού Γενικού Διευθυντού. Ακολούθησαν προτάσεις για τήν έξεύρεση χρημάτων... Μιά απ' αυτές είναι και του καθηγητή Β., που προτείνει:

«...ή προσφορά να κλιμακωθεί και ή πρώτη δόση να είναι από έρανο μεταξύ διδασκόντων αλλά και διδασκόμενων».

Σ' αυτό συμφωνεί και ό καθηγητής Ρ., ό όποιος βελτιώνει τήν πρόταση ως εξής:

«...εις τάς τάξεις να αναπτυχθή ό σκοπός δέοντως και έν έκτάσει και κληθώσιν οί μαθηταί και σπουδασταί όπως προσφέρωσιν τό κατά δύναμιν».

Τί άπέγινε ό έρανος; Πόσα χρήματα μαζεύτηκαν; Τί άπέγινε ή πολεμική μονάδα δέν γωρίζουμε, όπως άλλωστε κανείς δέν έμαθε τί άπέγιναν τά χρήματα που συγκεντρώθηκαν για τό «Τάμα του Έθνους». Ποιός τά θυμάται όλα αυτά πιά!

Διότι δέν συνεμορφώθη προς τάς ύποδείξεις

Τό ΕΤΟΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ όμως δέν έχει ακόμη τελειώσει, ούτε οί συνεδριάσεις. Θά σκίψουν οί καθηγητές πάνω από τά προβλήματα των σπουδαστριών και των σπουδαστών με νέες παιδαγωγικές μεθόδους, με σεβασμό στην προσωπικότητα κυρίως, μία που οί σπουδαστές και οί σπουδάστριες είναι έκκολαπτόμενοι δάσκαλοι και δασκάλες...

Στή συνεδρίαση της 11ης Μαρτίου 1969, ήμερα Τρίτη και ώρα 9.30 π.μ., ό Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής εισηγείται να επιβληθούν κυρώσεις στη σπουδάστρια Δ.Ε. Γιατί; Μά, γιατί άλλο θά μπορούσε;

«Η διαγωγή της σπουδάστριας Δ.Ε. κατέστη λίαν άπρεπής και ως προς τήν εμφάνισίν της και ως προς τάς σχέσεις της με τό έτερον φύλον. Προς κατοχύρωσιν του κύρους της Σχολής αλλά και προς τό συμφέρον της ιδίας σπουδαστρίας εισηγείται όπως ληφθούν μέτρα και επιβληθούν κυρώσεις».

Στή συνεδρίαση της 30ής Μαΐου 1969 για τόν χαρακτηρισμό διαγωγής και ήθικων άμοιβών,⁶ ή σπουδάστρια Μ.Ε. έχει μείωση διαγωγής «Καλή» διότι:

«Παρά τάς επανειλημμένας παρατηρήσεις, συστάσεις και επιπλήξεις των καθηγητών, παρουσιάζετο έντός και

έκτός της Σχολής με εμφάνισιν άπρεπή έως άσεμνον. με διαφανή ένδύματα, κοντά φορέματα, έντονον βαφήν του προσώπου και των όφθαλμών».

Οί ποινές όμως δέν είναι μόνο για τίς σπουδάστριες, εδώ έχουν πλήρη ισότητα των δύο φύλων. Ο σπουδαστής Κ.Γ. έχει μειωμένη διαγωγή «Κοσμία» διότι, άκουσον, άκουσον τί έκανε:

«...Κατά τό παρελθόν είχε άθεμίτους σχέσεις μετά τινός άγάμου θυγατρός της γενέτειράς του».

Αναρωτιέμαι ποιά θά ήταν ή τύχη της διαγωγής του σπουδαστή Κ.Γ. εάν ή «θυγάτηρ» δέν ήταν άγαμος, εκτός κι αν τό πρόβλημα ήταν τοπικιστικό, επειδή δηλαδή ή θυγάτηρ ήταν από τή γενέτειρά του!

Γιά να τά λέμε όλα, υπήρξε και μία μειοψηφία πάνω σ' αυτό τό θέμα από τόν καθηγητή Ι.Χ. με τό σκεπτικό:

«...καθ' ότι τό ως άνω παράπτωμα ανάγεται εις εποχήν καθ' ήν ούτος δέν ήτο καν σπουδαστής»!

Η σημαία

Τέλος, σέ συνεδρίαση του συλλόγου της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας, 24-10-69, με θέμα: «Όρισμός σημαιοφόρων της Σχολής και παραστατών», από τά πρακτικά, πράξη 91η 24-10-69, διαβάζουμε:

«Ο σύλλογος των καθηγητών λαδών υπ' όπιν τήν έπίδοσιν των δευτεροετών σπουδαστών, ως και τό ήθος αυτών άποφασίζει:

»Όρίζει σημαιοφόρον της Σχολής διά τό σχολικό έτος 1969-1970 τόν σπουδαστήν του Β' έτους Γ.Ι. της Β1 τάξεως, παραστάτας δέ τούς Δ.Σ. της Β1 τάξεως, Σ.Ε. της Β2 τάξεως και εκ των θηλέων τήν σπουδάστριαν Κ.Ζ. της Β3, τήν σπουδάστριαν Μ.Ε. της Β3 και τήν Β.Κ. της Β3.

»Αποφασίζει επίσης όπως κατά τήν τελετήν της παραδόσεως της Σημαίας διευκρινισθή ένώπιον των σπουδαστών ότι: "Αί σπουδάστρια Κ.Ζ. και Μ.Ε. έχουν άνώτερον βαθμόν του σημαιοφόρου, παραδίδεται όμως ή Σημαία εις τόν άρρενα"»!

Α, όλα κι όλα, είπαμε: άλλο ισότητα στίς ποινές κι άλλο ισότητα στα άξιώματα.

1. Κ. Σακαδάκη, Ιστορία Στ' Δημοτικού, εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα 1969, σελ. 183.

2. Ο Σ.Π., Γενικός Διευθυντής της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας, όπως φαίνεται από τά πρακτικά των συνεδριάσεων, με τήν άνοδο της 21ης Απριλίου αντικαταστάθηκε από τόν Ε.Θ., ό όποιος άσκούσε καθήκοντα Αναπληρωτού Γενικού Διευθυντού.

3. Πρακτικά συνεδριάσεων Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας, πράξη 72α, 11-12-1968.

4. Έγκύκλιος Δ.Ο.Ε. υπ' αριθ. 745/15-1-70. Καλεί «τούς άνά τήν Ελλάδα εκπαιδευτικούς της Δημοτικής εκπαίδευσης να συμβάλλουν με όλες τους τίς δυνάμεις ώστε να επιτευχθή συντόμως ό ώραίος αυτός στόχος, όστις, προς τοίς άλλους, θά παραδειγματίση και τούς πλούσιους Έλληνας να γενναίως προσφέρουν υπέρ τοιούτων ευγενών σκοπών».

5. Πρακτικά συνεδριάσεων Μαρασλείου, πράξη 4η, 20-2-70.

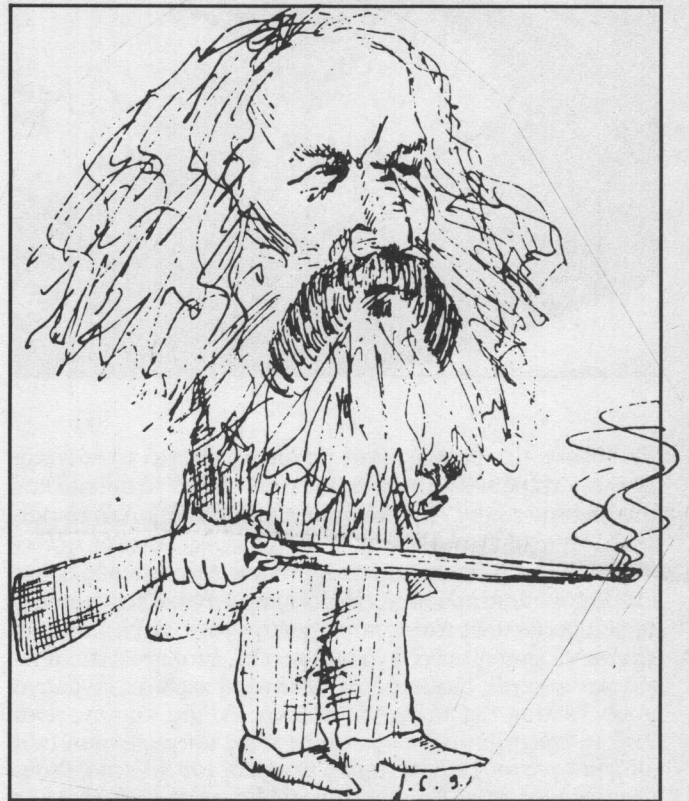
6. Οί ήθικες άμοιβές απ' ότι φαίνεται στα πρακτικά δόθηκαν για τούς έξής λόγους: παρουσία στο Στάδιο για τή γιορτή της 21ης Απριλίου, λόγοι έθνικου περιεχομένου, αίμοδοσία, κ.ά.

7. Συνεδρίαση 23ης Μαρτίου 1968.

150 ΧΡΟΝΙΑ «ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ» (II)

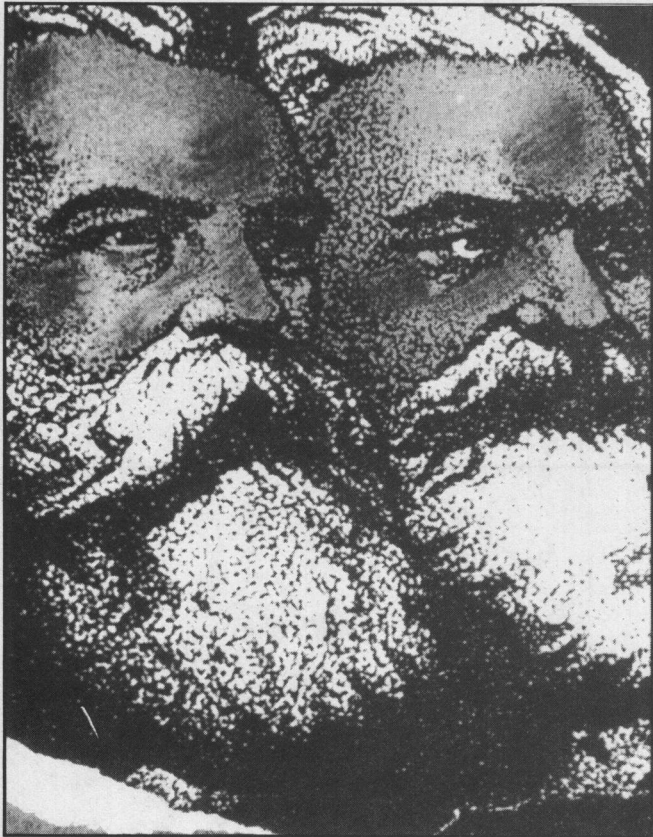
του Άγγελου Ελεφάντη

Αμήχανα τέλειωνε τό άρθρο σου γιά τά 150 χρόνια του *Μανιφέστου* παρατήρησε ένας φίλος. Καί είχε δίκιο. Δέν ήταν ή έλλειψη χώρου καί ή όπωσδήποτε περιορισμένη μου αναλυτική δυνατότητα πού στέρησαν από τό κείμενο των προηγούμενων «Ένθεμάτων» (καί του *Πολίτη*, τεύχος 50) μιá κατάληξη, έναν τόνο πιό συγκεκριμένο, πιό σαφή, πέρα από τήν επίκληση του τελικού συνθήματος του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* γιά τή διεθνή άλληλεγγύη των προλεταρίων. Είναι, πιστεύω, τό βαθύτερο περιεχόμενο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* πού, έρχόμενο αντικριστά μέ τά προγράμματα όλων των σημερινών άριστερών οικογενειών καί άριστερών πολιτικών ρευμάτων τής Εύρώπης δημιουργεί αυτή τήν άμχανία. Γιατί, όπως τόνοιζα στο προηγούμενο κείμενο, ή διάσταση ανάμεσα στο *Μανιφέστο* καί τίς προγραμματικές θέσεις των ευρωπαϊκών άριστερών δυνάμεων είναι όρατή διά γυμνού όφθαλμού. Καί ιδού ή δυσκολία, ή άμχανία: "Η θά χαρακτηρίσει κανείς τά σημερινά άριστερά προγράμματα (καί αυτούς πού τά έκπονούν) ξένα προς τό πνεύμα καί τό γράμμα του *Μανιφέστου* καί θά τά άπορρίψει ως «καιροσκοπικά», «άναθεωρητικά», «δεξιά» — τό *Μανιφέστο* άλλωστε είχε πολλές φορές στήν ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος χρησιμοποιηθεί γιά νά καταγγελθούν οι «όπορτουμιστικές» καί οι «άναθεωρητικές» τάσεις. "Η, υπό τό πρίσμα των σημερινών πολιτικών καί κοινωνικών προταγμάτων τής Άριστεράς, θά τό θεωρήσει κανείς παντελώς άναντίστοιχο προς τίς σημερινές πραγματικότητες, όντας πεισμένος ότι ή σκέψη του δέν μπορεί νά έμπνεύσει καμία επαναστατική ή άλλη άλλαγή. Συμβαίνουν καί τά δυό: όρισμένες τάσεις άριστερών, τροτσκιστικών κυρίως προδιαθέσεων, άπορρίπτουν συλλήδωδη τίς ύπαρκτες άριστερές δυνάμεις κατατάσσοντάς τες στή «συναινετική» άριστερά (δλέπε συμβιδιασμένη) καί κανονιοβολούν δεξιά καί άριστερά μέ όδίδες άντλημένες από τό όπλοστάσιο του *Μανιφέστου*. "Η κυρίαρχη άποψη, όμως, άστικής έμπνεύσεως καί προελεύσεως, κατατάσσει τό *Μανιφέστο* καί τίς ιδέες του στίς ξεπερασμένες ούτοπίες του 19ου αιώνα. Ποιό από τά δυό ισχύει; "Η μήπως μπορούμε νά τό διαβάσουμε άλλιώς; Τό ζήτημα φυσικά δέν είναι ή τύχη ενός κειμένου, έστω κι άν τό *Μανιφέστο* χαρακτηρίστηκε «ευαγγέλιο». "Ένα κείμενο δέν είναι παρά ένα κείμενο. "Άλλωστε γιά νά είναι «ευαγγέλιο» κάτι τό ζωντανό καί ζωηφόρο πρέπει νά ευαγγελίζεται. Καί άπ' αυτή τήν άποψη τό ούσιώδες ζήτημα δέν είναι ή αναλυτική επάρκεια του *Μανιφέστου* ούτε ή προγραμματική του ευστοχία γιά τίς σημερινές συνθήκες. Τό πραγματικό ζήτημα

είναι ό μαρξισμός συνολικά, όχι μόνο ως θεωρητικό - επιστημονικό σύστημα κατάλληλο γιά τήν άνάλυση των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, αλλά καί, κυρίως, άν ό μαρξισμός, καί ιδιαίτερα οι μαρξικές θέσεις, είναι επίκαιρος, άν από πολιτική άποψη, τροφοδοτεί μιá νέα καί επίκαιρη πολιτική πρακτική γιά τήν Άριστερά. Καί τούτο γιατί ό μαρξισμός είναι ένας στοχασμός πάνω στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, πάνω στήν ιστορικότητα του καπιταλισμού, ειδωμένου υπό τό πρίσμα τής πεπερασμένης ιστορικότητάς του. "Υπό τό πρίσμα δηλαδή ότι καί τούτο τό παραγωγικό σύστημα, όπως είχε μιάν άρχή, θά έχει καί ένα τέλος. "Ένα τέλος όχι νομοτελειακό πού δέν μπορεί παρά κάποτε νά έλθει —κάτι

πού ἔθρεψε τίς «θεωρίες» καί τίς ἰδεολογίες γιά τό «ἀναπόδραστο» τέλος τοῦ καπιταλισμοῦ— ἀλλά ὑπό τό πρίσμα τοῦ ἐνδεχόμενου τέλους, τῆς ἐνδεχόμενης μετάβασης ἀπό τόν καπιταλιστικό σέ ἕναν ἄλλο τρόπο παραγωγῆς. Αὐτή δέ ἡ ἐνδεχομενικότητα ἐμπεριέχεται στούς ἴδιους τούς ὑλικούς ὅρους ὑπαρξῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι οἱ ἴδιες οἱ ἀντικαπιταλιστικές-μὴ ἐμπορευματικές τάσεις πού τήν ἐκτρέφουν, καί ἡ ὁποία ἐνδέχεται νά ἐπαληθευθεῖ ἢ νά διαψευθεῖ, ἐπαληθεύεται συνεχῶς καί συνεχῶς διαψεύδεται, ἠτᾶται ἢ κερδίζει, ἀνάλογα μέ τήν ἐκδασή τῆς πάλης τῶν τάξεων. Αὐτός, λοιπόν, εἶναι κατά τή γνώμη μου ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ μαρξισμοῦ (καί τοῦ Μανιφέστου) καί συνάμα ἡ κεντρική του πολιτική θέση. Ὁ μαρξισμός καί τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο πολιτικά μᾶς λένε ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτός ἀπό ἀπαίσιος κι ἐκμεταλλευτικός εἶναι καί ἀνατρεπτός καί ἀνατρέψιμος. Δέν νομίζω ὅτι ἄλλαξε κάτι ἀπό τότε, πᾶνε 150 χρόνια.

Βέβαια στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο, γιά νά ἐπαληθευθεῖ ἡ κεντρική πολιτική του θέση, ὑπάρχει καί ἕνα πρόγραμμα ἀγώνα (τά 10 σημεῖα τοῦ 2ου κεφαλαίου). Τά προγράμματα ὅμως ἀλλάζουν, πρέπει νά ἀλλάζουν, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ἄλλωστε στόν πρόλογο τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1871 προέβησαν οἱ ἴδιοι στήν πρώτη σημαντική του διόρθωση, μετά τήν Παρισινή Κομμούνα. Γράφουν:

«Ὅσο κι ἄν ἔχουν ἀλλάξει οἱ συνθήκες στά τελευταῖα εἴκοσι πέντε χρόνια, οἱ γενικές ἀρχές πού ἐκτέθηκαν σ' αὐτό τό Μανιφέστο διατηροῦν γενικά καί σήμερα ὄλη

τους τήν ὀρθότητα. Μερικά μέρη, ἐδῶ καί ἐκεῖ, θά μπορούσαν νά διορθωθοῦν. Ἡ πρακτική ἐφαρμογή τῶν γενικών ἀρχῶν, ἐξηγεῖ τό ἴδιο τό Μανιφέστο, θά ἐξαρθηθεῖ παντοῦ καί πάντα ἀπό τίς ὑπάρχουσες συνθήκες καί γι' αὐτό δέν πρέπει νά ἀποδίδεται ἰδιαίτερη σημασία στά ἐπαναστατικά μέτρα πού προτείνονται στό τέλος τοῦ 2ου μέρους. Αὐτό τό μέρος θά τό ἐκθέταμε σήμερα διαφορετικά. Ἐμπρός στήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί στήν κομματική ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης πού προοδεύει μαζί της, μπρός στήν πρακτική ἐμπειρία, πρῶτα τῆς ἐπανάστασης τοῦ Φλεβάρη (1848) κι ἀκόμα πολύ περισσότερο τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ, ὅπου γιά πρώτη φορά τό προλεταριάτο κράτησε τήν πολιτική ἐξουσία δύο ὀλόκληρους μῆνες τό πρόγραμμα αὐτό, (ἐνν. τοῦ Μανιφέστου) πᾶρλιωσε σέ ὀρισμένα σημεῖα. Ἡ Κομμούνα ἰδίως ἀπέδειξε ὅτι δέν μπορεῖ ἡ ἐργατική τάξη νά πάρει στά χέρια τῆς τήν ἔτοιμη κρατική μηχανή καί νά τή δάλει σέ κίνηση γιά τούς δικούς της σκοπούς». Καί συμπληρώνουν γιά τό σημεῖο αὐτό στόν «Πρόλογο» τοῦ 1872: «Βλέπε τόν Ἐμφύλιο πόλεμο στή Γαλλία καί τήν Ἐκκλήση τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς (Α') Διεθνούς Ἐνωσῆς Ἐργατῶν».

Ἐδῶ δηλαδή οἱ συντάκτες τοῦ Μανιφέστου τό «διορθῶνουν», τό ἀποσαφηνίζουν. Ποιό εἶναι τό νόημα τῆς διόρθωσης; Δυό εἶναι τά καίρια σημεῖα: Πρῶτον ὅτι οἱ γενικές ἀρχές διατηροῦνται, δεύτερον ὅτι ἡ πρακτική ἐφαρμογή, οἱ προγραμματικές ἀρχές ἀλλάζουν παίρνοντας ὑπόψη τήν ἐπαναστατική κίνηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τά μέσα πού ἡ ἴδια ἐπινόησε. Ἀπό ἄλλα κείμενα τοῦ Μάρξ ξέρουμε ὅτι τά μέτρα μέ τά ὁποῖα πρέπει νά συμπληρωθεῖ τό πρόγραμμα τοῦ Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου εἶναι:

α) Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου.

β) Ἡ ἄμεση ἀναγκαιότητα τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης νά συντρίψει τήν κρατική μηχανή, νά συντρίψει τόν ὑπάρχοντα κρατικό μηχανισμό.

γ) Ὡστόσο ἡ ἐξάλειψη, ὁ μαρasmus τοῦ κράτους δέν θά εἶναι ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ἐπανάστασης, δέν θά εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πράξης, ἀλλά μιᾶς μακροπρόθεσμης διαδικασίας συνολικῆς ἀλλαγῆς τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης.

Δέν μπορῶ ἐδῶ νά πῶ τί σκέφτομαι γιά τά τρία αὐτά, διορθωτικά τοῦ Μανιφέστου σημεῖα, γιά τά ὁποῖα χύθηκε πολύ μελάνι καί πολύ αἷμα. Πάντως, ἂν τό τρίτο σημεῖο εἶναι μιᾶ μακροπρόθεσμη προοπτική, τά δυό πρῶτα ἀποτελοῦν προγραμματικές πρὸς ἐφαρμογή θέσεις, πού προσπάθησαν ἄλλωστε νά ἐφαρμόσουν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐχουν τάχα παλιώσει αὐτά τά δυό σημεῖα; Ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου καί τοῦ μαρξισμοῦ τά ἐμπεριέχει:

Οἱ δεκαετίες πού πέρασαν ἐκτοτε, στίς ὁποῖες ἐναλλάχθηκαν πολλά σοσιαλιστικά καί κομμουνιστικά προγράμματα, τό τέλος τοῦ «ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ» καί οἱ συσσωρευμένες ἐμπειρίες, συνυφασμένες μέ τήν πορεία τοῦ «ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ», δέν συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς διατήρησης αὐτῶν τῶν δύο προγραμματικῶν θέσεων: τῆς συντριβῆς τοῦ κράτους καί τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Ἄλλωστε δέν ἴσχυσαν σχεδόν πουθενά ὡς προγραμματικές θέσεις. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα κάθε κράτος ἐξελίσσεται καί μεταλλάσσεται, κάθε ἐξουσία ἀσκεῖ ἐξουσία, ὑποχρεώνει, χαμηλώνει ἢ ὑψώνει τήν κο-

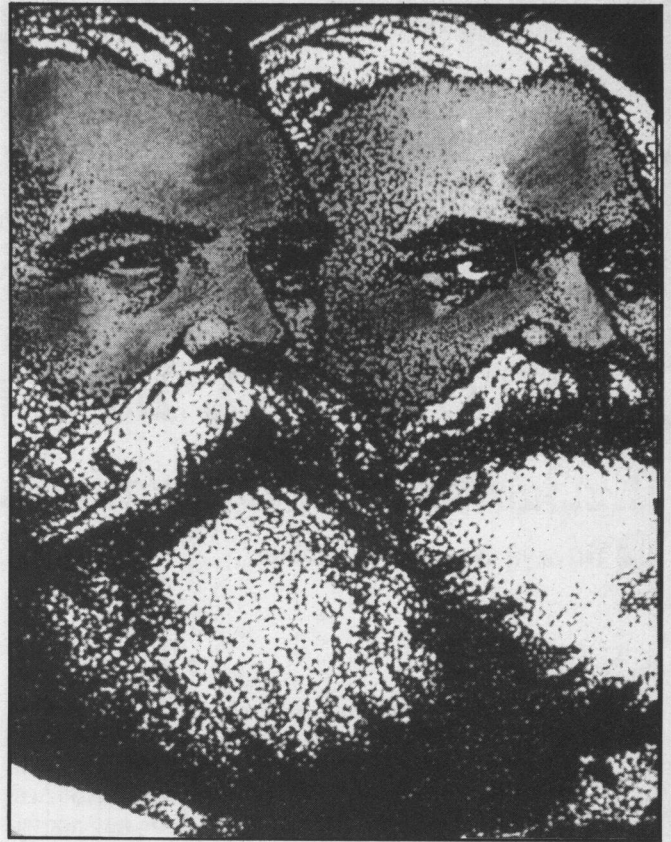
ρουφή της πυραμίδας, κοινωνικοποιείται ή κρατικοποιεί. Άνάλογα. Άλλά δέν μπορώ τώρα νά τό συζητήσω.

Άντίθετα, ή κεντρική πολιτική θέση του Μανιφέστου, ότι ό καπιταλισμός δέν είναι ό ιστορικά τελεσίδικος τρόπος παραγωγής, ότι είναι άνατρεπτός και άνατρέψιμος, παραμένει. Καμιά Άριστερά δέν μπορεί νά παραγνωρίσει αυτή τήν άρχή, στό βαθμό πού τήν παραγνωρίζει ή τήν άποσιωπά, παραγνωρίζει τίς κοινωνικές της βάσεις και άφετηρίες. Διότι τήν άντικαπιταλιστική τάση τή γεννούν οί ίδιοι οί ύλικοί και κοινωνικοί όροι ύπαρξης του καπιταλισμού, κυρίως ή μισθωτή εργασία, παρά τήν πληροφορική και τή ρομποτική. Ή τάση αυτή δέν «διορθώνεται».

Σέ μία εποχή πλήρους επικράτησης του καπιταλισμού σέ παγκόσμιο επίπεδο, πλήρους κυριαρχίας των χρηματιστηρίων, σέ μία εποχή πού κυριαρχούν τό άυταρχικό καπιταλιστικό κράτος, οί υπερεθνικές ενώσεις και τά πανίσχυρα κέντρα έξουσίας της (καπιταλιστικής) παγκοσμιοποίησης ή της (καπιταλιστικής) κοσμοοικονομίας, τό προηγούμενο συμπέρασμα μοιάζει μέ χάσκουσα αισιοδοξία, μέ θρησκευτική, όραματική πίστη. Άν δέ, έπιπλέον, συνυπολογίσουμε τή συντριπτική ήττα και άφερεγγυότητα όλων των άριστερών οργανώσεων, τότε τό συμπέρασμα για τήν ενεργό ύπαρξη και ιστορική ενεργητικότητα της άντικαπιταλιστικής τάσης, του σοσιαλισμού, θά μπορούσε νά θεωρηθεί όχι μόνο χάσκουσα αισιοδοξία, αλλά μελοδραματική ψυχολογική άνάγκη νά διασωθούν οί «πατέρες» και ή κληρονομιά τους, νά διασωθούν ως πανάρχαια σωτηριολογικά τοτέμ, γιατί μόνο αυτά μπορούν νά μās σώσουν. Ώστόσο, ενώ ή διαπίστωση για τήν πλήρη επικράτηση του καπιταλισμού και των έξουσιαστικών πολιτικών μορφών του είναι άδιαμφισβήτητη, άλλο τόσο άδιαμφισβήτητη είναι και ή ύπαρξη των κοινωνικών άντικαπιταλιστικών ή μή καπιταλιστικών δυνάμεων. Νά προσθέσουμε άκόμη ότι στοιχεία της σημερινής πραγματικότητας είναι και οί δημοκρατικές παραδόσεις και θεσμοί ενός όλόκληρου αιώνα, μέ τό πολυσχιδέστατο δίκτυο άνθρωπίνων, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων πού άνέδειξαν, οί συνάδουσες ήθικές και πολιτισμικές άξίες — όχι μόνο για τή μόρφωση, τήν υγεία, τήν εργασία, τήν ασφάλιση αλλά και για τόν δημοκρατικό άυτοπροσδιορισμό. Είναι, λοιπόν, κι αυτές δρώσες πραγματικότητες πού ενισχύουν τήν ιστορική δυνατότητα του σοσιαλισμού, δέν «δουλεύουν» ύπέρ του καπιταλισμού. Αυτές τίς τάσεις μās λένε ότι ό σοσιαλισμός δέν είναι μία χάσκουσα αισιοδοξία, ότι δέν είναι ούτοπικό όνειρο. Έτσι ό σοσιαλισμός άποδίνει άφενός κριτική ούτοπία (Μπλόκ) και συνάμα ιστορική δυνατότητα, άν και άστάθμητης έκβασης.

Αυτή ή τάση ωστόσο ύπογραμμίζει τό κενό της πρακτικής δυνατότητας της μετάβασης, και των τρόπων, από τόν καπιταλισμό στον σοσιαλισμό. Στο ρήγμα άνάμεσα στην ιστορική τάση και τήν πρακτική δυνατότητα καταποντίζονται προγράμματα, όράματα, προσδοκίες, ιδεολογίες, οργανώσεις. Έλλείπει σήμερα πρακτικής δυνατότητας ή ιστορική τάση καθεύδει, είναι άνίσχυρη μπροστά στους προφήτες, τους ιδεολόγους, τους μέντορες και τους κομπογιαννίτες του τέλους της ιστορίας, μέσα στην τελεσίδικη επικράτηση του καπιταλισμού.

Τί μās λέει τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο στό σημείο αυτό; Δύο πράγματα, νομίζω, άπαράγραπτα, άπλά και δυνατά. Νά φτιάξουμε νέα άντικαπιταλιστικά προγράμματα — δέν άρκούν έκείνα τά 10 σημεία του περασμένου αιώνα. Πριν άπ' αυτό, όμως, και μαζί μ' αυτό, νά οργανωθούμε. Προλετάριοι όλων των λαών ένωθειτε! Οί οργανώσεις και ή πάλη τους φτιάχνει

τά προγράμματα και έπινοεί νέες πολιτικές πρακτικές. Οί άριστερές οργανώσεις σήμερα ύπόσχονται άριστερά προγράμματα κι ερχόμενες στην έξουσία (στην κυβέρνηση) εφαρμόζουν τά προγράμματα της Δεξιάς. Ή κύρια αίτια — αλλά γι' αυτό χρειάζεται τεράστια συζήτηση κι έρευνα — είναι ότι οί άριστερές δέν λειτουργούν ως μαζικές πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις. Ό έθνικός συντονισμός των άγώνων δρίσκεται σέ μεγάλη ύστέρηση. Ό ευρωπαϊκός συντονισμός των άγώνων δρίσκεται σέ μεγάλη ύστέρηση, σχεδόν άνύπαρκτος. Ή πολιτική δράση επί των έθνικών κρατών δρίσκεται σέ μεγάλη ύστέρηση. Ή δράση επί των έθνικών κρατών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τήν άνάδυση ενός άνέκδοτου ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους δρίσκεται σέ μεγάλη ύστέρηση. Ή Ε.Ε. οικόδομείται μέσα από τά προγράμματα (καπιταλιστικής) σύγκλισης, τόν άνταγωνισμό της άγοράς, τήν ίσοπέδωση των κρατών, των έθνών, των πολιτισμών, των ευρωπαϊκών λαών, μέσα από τόν κατακερματισμό πού επιτρέπει τήν ήγεμονία της Μπουντεσπαν. Ύπάρχουν όμως και οί Ευρωπαίοι άριστεροί, οί σοσιαλιστές, οί πράσινοι, οί οικολόγοι, οί φεμινίστριες, οί κομμουνιστές, οί άστεγοι, οί άνεργοι, οί νέοι, οί σοσιαλδημοκράτες, ύπάρχει ή «πληθυντική» Άριστερά, τό «έθνος» των άριστερών πού τό Μανιφέστο και κυρίως οί άνάγκες τους τους καλούν νά ένωθούν σ' ένα κίνημα νέου διεθισμού.

Ή φαινομενική αισιοδοξία νότα μέ τήν όποία τελειώνω δέν αίρει τήν άμηχανία πού ό φίλος έπεσήμανε στό προηγούμενο κείμενό μου. Άν βασιανιστούμε πάνω σ' αυτή τήν άμηχανία, ίσως κάποιος άλλοι θά είναι λιγότερο άμηχανοί από μās.

ΤΟ ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΑΟΥΣΒΙΤΣ.

Ἐπιβιωτικότητα, ἔθνη καὶ μνήμη*

τοῦ Παναγῆ Παναγιωτόπουλου

Στόχος τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς εἶναι ἡ διατύπωση ὀρισμένων πρώτων ἐρμηνευτικῶν προτάσεων γιὰ τίς χρήσεις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στὰ γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης καὶ ἀφανισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Κεντρικὴ ὑπόθεση πού προτείνουμε εἶναι ὅτι ὀρισμένες χρήσεις τοῦ ἐθνικοῦ, τῆς ἐθνικῆς ἀναφορᾶς ἐπέχουν θέση ἀρνήσεως τοῦ συμβολικοῦ καθεστώτος αὐτοῦ πού ὀργανώνει τὸν ἀφανισμό τῶν Ἑβραίων, δηλαδή ὅτι ἐπέχουν θέση ἀρνήσεως τοῦ φυλετισμοῦ.

Ἡ μέριμνα ἐνός τέτοιου στοχασμοῦ πάνω στό ἐθνικό φαινόμενο, πάνω στίς συνδηλώσεις τοῦ ἐθνικοῦ συνανοικεῖν ἢ ἀλλιῶς τῆς ἐθνικῆς ἀναφορᾶς εἶναι διπλή. Νά διερευνηθεῖ ἀπό τὴ μιά πτυχὴ τῆς ἐγκλειστῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀκραίας ἐμπειρίας τῶν Ἑβραίων στὰ στρατόπεδα, ἀναδεικνύοντας ἀπό τὴν ἄλλη τίς ἀπορίες καὶ ἀστοχίες ὀρισμένων μακροκοινωνιολογικῶν ἢ πολιτειολογικῶν καθεστώτων λόγου πού ἐν πολλοῖς ἔχουν ἐπικρατήσει πάνω σέ ἐξαιρετικά κρίσιμες γνωστικές περιοχές, ὅπως εἶναι ἡ σχέση ρατσισμοῦ καὶ ἐθνικισμοῦ, ἡ κατασκευὴ τῆς ἢ τῶν ἐβραϊκῶν ταυτοτήτων μέσα ἀπὸ τὴν ἰδρυτικὴ γι' αὐτὲς ἐμπειρία τοῦ μαζικοῦ ἀφανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντιστασιακές, πολιτικές χρήσεις τῆς ἐθνικῆς ἀναφορᾶς σέ συνθήκες ἀπόλυτης ἐπικράτησης τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἴδιας ἐθνικῆς ἀναφορᾶς, σέ συνθήκες ἐπικράτησης. Γιὰ τὴ διερεύνησή τους, χρησιμοποιήσαμε τὸ παράδειγμα τῶν ἐλλήνων Ἑβραίων ἔτσι ὅπως αὐτὸ ἐκδηλώνεται σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πλέον ἐμβληματικούς χώρους τοῦ στρατοπεδικοῦ κόσμου, τοῦ κράτους τῶν S.S., τὸ στρατοπεδικὸ συγκρότημα Ἄουσβιτς-Μπιρκενάου.

Τὸ στρατόπεδο ὡς μηχανισμὸς ὀργάνωσης τῆς σωματικότητας καὶ ἠθικοποίησης τῶν ὑποκειμένων μπορεῖ, ἂν ἀνατρέξουμε σέ μιά γενεαλογικὴ μέθοδο, νά θεωρηθεῖ ὅτι συμπίπτει

μέ τὴν ἐδραίωση τοῦ ἔθνους-κράτους, τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν στρατῶν, ἐνῶ θά λέγαμε εὐρύτερα ὅτι ὁ πολλαπλασιασμὸς ὀλοπαγῶν ἰδρυμάτων ὡς ἰσχυρῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, θά συντελεστεῖ μέσα σέ αὐτὸ πού γιὰ λόγους οἰκονομίας θά ἀποκαλέσουμε ἐθνικὴς κοινωνίες.

Ὁ ναζισμὸς, ὡς καθεστῶς, μαζί μέ τὴν κατεξοχὴν πολιτικὴ του συνοδεία, τὰ στρατόπεδα τοῦ μαζικοῦ ἀφανισμοῦ, δεῖχνει νά εἶναι ἡ πιὸ ἀκραία προβολή, ἐκδοχὴ τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἢ ἀλλιῶς μιά ἀπὸ τίς πιὸ καταστρεπτικὲς ἐμπειρίες τοῦ ἐθνικοῦ φαινομένου. Ἡ ἀκρότητα τῆς ναζιστικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἐνῶ ἐδράζεται κυριαρχικά πάνω σέ μιά λεπτομερὴ καὶ πυραμιδοειδῆ ἱεράρχηση τῶν ἐθνῶν, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας τοποθετεῖται βέβαια τὸ γερμανικὸ ἔθνος, ὑπερβαίνει καθοριστικά, μέσω αὐτῆς τῆς ἱεράρχησης, τὸ ἐθνικὸ κριτήριο, εἰσάγοντας στό πολιτικὸ πρᾶττειν μιά ἀκραία φυλετικὴ ὑποστασιοποίησι ὅλων τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν διακυβευμάτων.

Μποροῦμε νομίζω νά κρατήσουμε προσωρινά, σχηματοποιώντας πλέον συνειδητά, ὅτι τὸ Ἄουσβιτς καὶ ὁ, τι αὐτὸ συμβολικά κομίζει, ἀποτελεῖ μιά ἀκραία ἐκδοχὴ τῆς ἐθνικῆς λογικῆς.

Τὸ ἐρώτημα πού τίθεται λοιπὸν εἶναι πῶς λειτουργεῖ τὸ στρατόπεδο μαζικοῦ ἀφανισμοῦ σέ σχέση μέ τὸ ἔθνος καὶ τὴ φυλὴ; Καὶ πιὸ συγκεκριμένα, πῶς οἱ ἐκεῖ ἐγκλειστοὶ διαπραγματεύονται τίς παλιές τους κοινωνικὲς, ἐθνικὲς καὶ φυλετικὲς ταυτότητές τους. Ἀκόμη, ἐάν καὶ πῶς ἐγείρουν νέες ταυτισιακές καὶ ἑτεροποιητικὲς διαδικασίες, ἐν εἶδει στρατηγημάτων. Στρατηγήματα πού δὲν ἀποσκοποῦν τόσο πολὺ στὴ διατήρηση μιάς ὑποθετικῆς συμπαγοῦς καὶ συνεκτικῆς ταυτότητας, πρόταγμα ἄκαιρο στὸ πλαίσιο τῆς ἀκραίας ἐμπειρίας, ὅσο στὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωση. Τὴν ἐπιβίωση ὡς μιά διπλὴ ἢ συμπλεγματικὴ στρατηγικὴ πού ἀναφέρεται τόσο στὴν ἐπιταγὴ τῆς αὐτοαναπαγωγῆς τοῦ σώματος μέσα σέ συνθήκες πού συντείνουν συστηματικὰ στὴν ἀπονέκρωσή του, ὅσο στὸ χρέος τῆς μνήμης. Χρέος ἐπιβίωσης τῆς μνήμης, χρέος ἐπιβίωσης τοῦ γεγονότος, πού

* Ὁμιλία στό συμπόσιο γιὰ τὸν ἐλληνικὸ ἐβραϊσμό πού διοργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας στὴν Ἀθήνα, στίς 3 καὶ 4 Ἀπριλίου 1998.

συναρτάται όμως από την επιδίωξη της έμπειρίας της επιδίωξης, στην όποια τό έθνικό φαίνεται νά διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο.

Έτσι λοιπόν οι έμπειρικές ή παρελθούσες δεσμεύσεις αυτών των στρατηγημάτων, μαζί με τίς ιδεολογικές εξαρτήσεις της μνημονικής αλήθειας, διασταυρώνονται διαρκώς, συχνά συγκρούονται, αλλά συνυφαίνονται κιόλας, όχι ως δύο ισάξιες τάξεις του αληθούς αλλά περισσότερο ως τμήματα των ελάχιστων επιδιωκτικών στρατηγημάτων που αναπτύχθηκαν σέ αυτό που ονομάζουμε "Αουσιτίς".

Τό ένδιαφέρον της μελέτης των χρήσεων του έθνους, και συγκεκριμένα του ελληνικού έθνους σέ ήδη καταγεγραμμένες μαρτυρίες, ως αντι-χρήσεις, ως αντι-δράσεις, πηγάζει από τή έπαναδιαπραγμάτευση δύο βασικών αναπαραστασιακών παγίωσεων για τό στρατοπεδικό σύμπαν των ναζί και τήν εβραϊκή ταυτότητα που θά περιγράψω όσον τό δυνατόν πιό σύντομα.

α) Η πρώτη εδράζεται στό μεταπολεμικό ιδεολογικό status quo, αυτό που διασπάται συστηματικά σήμερα (ας σημειώσουμε εδώ ότι οι προτάσεις του ιστοριογραφικού αναθεωρητισμού και νεγκασιονισμού (άρνητισμού) δέν είναι παρά ή κορυφή του παγόδονου). Status quo που λίγο πολύ θεωρούσε τά στρατόπεδα άφανισμού όμοιογενείς μηχανές που ως κεντρική παραγωγική λειτουργία είχαν μία διπλή και καθολική έξομοίωση. Από τή μία τήν έξομοίωση της θανάτωσης και από τή άλλη τήν ισοπέδωση της διαφοράς, της άτομικής, υποκειμενικής, προσωπικής διαφοράς. Τό τατουάζ στον καρπό του έγκλειστου Έβραίου θά ήταν εδώ ή πιό άπτή συμβολοποίηση αυτής της απώλειας των υποκειμενικών ιδιοτήτων και της ισοπέδωσης. Σ' αυτό τό πλαίσιο μπορούν νά τοποθετηθούν και όρισμένες αναγωγές του Έβραίου ως οικουμενικού ανθρώπου, που μέσα από τή θανάτωση του αλλά και τήν αναγκαστική έκλειψη των όποιων πολιτισμικών δεσμεύσεων, μιλά πλέον για όλους τους ανθρώπους. Θέση που έν πολλοίς προκύπτει άπ' τή δουλειά του Έμ. Λεβινάς. Ως προς τή γενεαλογία αυτών των σχημάτων θά μπορούσαμε νά αναζητήσουμε συνδέσεις αυτής της ανάδειξης της έξομοίωσης/άποπροσωποποίησης με τήν ανάπτυξη της κριτικής της μαζικής κοινωνίας από τή Σχολή της Φρανκφούρτης. Ίσως μάλιστα νά μήν είναι τυχαίο ότι ένα από τά πιό άμφισθητήσιμα άποφθέγματα για τή γενοκτονία προήλθε από έναν από τους μεγαλύτερους πολέμιους του μαζικού πολιτισμού. Αναφέρομαι δέβαια στον Άντόρνο και τή γνωστή ρήση του σύμφωνα με τήν όποια «Μετά τό "Αουσιτίς" δέν μπορεί νά υπάρξει λυρική ποίηση».

β) Η δεύτερη κεντρική παγίωση σχετίζεται με τίς συνδηλώσεις της ανάπτυξης των λεγομένων πολιτισμικών σπουδών, οι όποιες ξεκινώντας από τήν έξάντληση των μεγάλων διαλεκτικών άφηγήσεων εισαγόν τον πολλαπλό σχέδιο της άναζήτησης κρυμμένων, άποσιωπημένων φωνών, ταυτοτήτων, έτεροτήτων κλπ. Η ύφέρπουσα μετακένωση τέτοιων προσεγγίσεων, θά μπορούσε ως προβολή, νά αναζητήσει έναγωνίως τήν εβραϊκή ή τίς εβραϊκές ταυτότητες και υπο-ταυτότητες στό "Αουσιτίς. Και νά μās παρασύρει στό νά μιλήσουμε για τήν εβραϊκή ταυτότητα μέσα στό, ούτως ή άλλως, καταλυτικά εβραϊκό "Αουσιτίς.

Αυτό που μπορούμε νά υποστηρίξουμε ως έπαναδιαπραγμάτευση αυτών των σταθερών είναι ότι ό έγκλειστος πληθυσμός του "Αουσιτίς" δέν μετέχει και δέν παράγει μία οικουμενική, έξω-εθνική ταυτότητα και έπίσης ότι τό ένλόγω στρατο-

πεδικό σύστημα όχι μόνον δέν του άρνεϊται τήν εβραϊκότητά του αλλά ότι αντιθέτως του τήν επιβάλλει ως όρο της καταστροφής του. Και επειδή ή έξατομίκευση, ή θανατική ή ή κοινωνιολογική του έγκλειστου πληθυσμού, άποτελεί πράγματι ένα ισχυρότατο παράγωγο του έφιαλτικού στρατοπεδικού συστήματος, έχει ιδιαίτερη σημασία νά εξετάσουμε τήν ανάπτυξη και τή συνάρθρωση των συλλογικοτήτων στό "Αουσιτίς.

"Όσο λοιπόν και άν μπορούμε νά μιλάμε για άγκραία έμπειρία και για πολιτικές άφανισμού, για όμογενοποίηση και έξουδετέρωση κάθε κοινωνικού μηχανισμού δι-υποκειμενικής διαπραγμάτευσης της ύπαρξης, διαθέτουμε άρκετά στοιχεία που φανερώνουν όχι τόσο τήν έπαναδιαπραγμάτευση προηγούμενων συλλογικών ταυτοτήτων όσο τήν έκούσια επινόηση διαρκών και στιγμιαίων στρατηγημάτων ανάπτυξης της συλλογικότητας. Όρισμένα εκ των όποιών με αναφορά στις έθνικές ταυτότητες των έγκλειστων Έβραίων θά συγκρουστούν με τον πυρήνα του φυλετικού ιδεολογήματος, δηλαδή με τήν καταγωγή. Όχι για νά τήν άπορρίψουν αλλά για νά άντιστρέ-

ψουν τό παράδειγμα μέσα στό όποιο ό λόγος αυτός γίνεται καταστροφικός και δολοφονικός.

Τό έθνικό στρατήγημα στό "Αουσβιτς διαθέτει δύο κεντρικές και παραπληρωματικές διαστάσεις πού έν πολλοίς όριοθετούν τήν έμβέλεια του.

Η πρώτη είναι αυτή πού θά μάς επέτρεπε νά τό άποκαλέσουμε και άντικειμενικό στρατήγημα, στό μέτρο πού ή χρήση τής έθνικής ταυτότητας ώς στοιχείο δι-ύποκειμενικής αναγνώρισης ούτε έπιλέγεται ούτε έπινοείται, αλλά πιά άπλά ένεργοποιείται ώς ένα άπό τά οικονομικότερα μέσα μιάς μινιμαλιστικής διαδικασίας άυτοποίησης. Οικονομική διαδικασία στό μέτρο πού ή εκ νέου χρήση του έθνικού, πού είναι μία άυτόματη χρήση τής έθνικότητας μέσα στό στρατόπεδο, έχει τό προσόν νά υποθέτει τήν προηγούμενη ιστορική της ύπαρξη. Η χρήση τής έθνικότητας έπικαλείται δηλαδή προηγούμενες, άρα ήδη κεφαλαιοποιημένες χρήσεις, του έθνους.

"Ας δούμε λοιπόν όρισμένα άπό τά σημάδια πού οί μαρτυρίες των έπιζώντων μάς προσφέρουν γιά νά καταλάβουμε τή συγκρουσιακή άξία του έθνικού στρατηγήματος στό "Αουσβιτς.

Τό στρατοπεδικό σύμπλεγμα του "Αουσβιτς, όπως και οί περισσότεροι χώροι έγκλεισμού, είναι χώροι συγκρούσεων και άντιπαράθεσεων. Και ένώ ή κυρίαρχη διαιρετική τομή παραμένει ή άντίθεση μεταξύ τής διοίκησης των S.S. και των έγκλειστων, έμφανίζουν πολυποίκιλες άντιθέσεις όπως αυτή άνάμεσα σε ποινικούς και μή ποινικούς έγκλειστους, τούς πολιτικούς και τούς φυλετικούς κρατούμενους, όσους κατέχουν ένδιάμεσες διοικητικές θέσεις στή στρατοπεδική ήραρχία και όσους άχι, όσους άντιστέκονται στή φθορά και όσους αφήνουν τούς έαυτούς τους νά πεθάνουν κλπ... Είναι γνωστό ότι σε αυτές τίσ διαφορές, πού σε μεγάλο βαθμό ρυθμίζουν τή ζωή των έγκλειστων καθώς όρίζουν τά όρια των άντιδράσεων τους στό μηχανισμό καταστροφής, οί έθνικές διαφοροποιήσεις παίζουν σημαντικό ρόλο. Και άναφερόμαστε στίς έθνικές διαφοροποιήσεις μέσα στον έβραϊκό πληθυσμό του στρατοπέδου. Αυτές οί διαφορές θά γλιτρήσουν μαζί με τά προτάγματα τής διαφύλαξης τής μνήμης στό έπίπεδο τής μετα-ιστορικής δικαίωσης, αλλά και τής ιδιοποίησης των ήρωϊκών γεγονότων μέσα στό στρατόπεδο. "Οπως λέει και ή Φραγκίσκη "Αμπατζοπούλου σχετικά με τήν έξέγερση των έγκλειστων στό "Αουσβιτς τον "Οκτώβριο του 1943. «Οί ίδιοι οί "Εβραίοι, έλληνες ή πολωνοί, άποδίδουν τήν έξέγερση, μία πράξη ήρωϊσμού, στήν έθνική ταυτότητα, αυτή άλλωστε πού τούς είχε άμφισβητηθεί και άχι ή έβραϊκή».

"Ενα δεύτερο στοιχείο πού φανερώνει στήν περίπτωση των έλλήνων "Εβραίων τήν άνάδειξη τής έθνικής άναφοράς μέσα στίς συνθήκες τής άκραίας έμπειρίας είναι ή χρήση τής ελληνικής γλώσσας άπό τούς έλληνες "Εβραίους. Μπορούμε νά υποθέσουμε ότι ή άγνοια των γιντίς ή των πολωνικών συνέτεινε μαζί με άλλους παράγοντες σε μία πυκνότερη χρήση τής ελληνικής γλώσσας σε σχέση με τήν ίσπανοεβραϊκή.

Μεγάλο ένδιαφέρον παρουσιάζει ή χρήση τής ελληνικής γλώσσας και ελληνικών μελωδιών σε όρισμένα τραγούδια πού γράφτηκαν στό "Αουσβιτς με θέμα άκριβώς τό "Αουσβιτς. "Ο "Αλμπέρτος Νάρ καταγράφει μάλιστα τραγούδια πού συστήθηκαν πριν άπό τή μεταφορά άπό τή Θεσσαλονίκη στα στρατόπεδα, τά τραγούδια του γέτο θά λέγαμε, των όποιων οί στίχοι είναι στήν ίσπανοεβραϊκή και οί μελωδίες σε εισαγωγικά δυτικές. Ένώ μέσα στίς συνθήκες του στρατοπεδικού έγκλει-

σμού άναφέρονται τραγούδια ύμνητικά γιά τή Θεσσαλονίκη, τραγούδια στα ελληνικά πάνω σε μουσικά μοτίβα τής δημοτικής ή τής ρεμπέτικης παράδοσης.

"Ενα άκόμη σημάδι αυτής τής χρήσης τής έθνικότητας, άφηγηματικό αυτή τή φορά είναι οί τελευταίες φράσεις ενός γράμματος του Μαροέλ Νατσαρη τό όποιο έθαψε τό 1945 μέσα στό στρατόπεδο. Παραθέτω, άπλώς: «Είμαι καταδικασμένος εις θάνατον άπό τούς Γερμανούς έπειδή είμαι έβραϊκής θρησκείας (...). Πεθαίνω εύχαριστημένος άφου ξέρω αυτή τή στιγμή ότι ή "Ελλάς μας είναι άπελευθερωμένη... Οί τελευταίες μου λέξεις θά είναι Ζήτω ή "Ελλάς».

Ποιές είναι όμως οί λειτουργίες αυτής τής έπίκλησης τής "Ελλάδας, λειτουργίες πού όπως θά φανεί άποτελούν και τά όρια αυτού του έθνικού στρατηγήματος. Θά έλεγε κανείς ότι οί λειτουργίες αυτές μοιράζονται σε δύο πεδία τά όποια σχετίζονται και άναφέρονται και πάλι στο μέζον ζήτημα πού ύπάρχει στό στρατόπεδο, τήν έπιβίωση.

Τό πρώτο θά μπορούσε νά άποκληθεί «τό έθνος ως πρακτική τής έπιβίωσης».

"Οπως ήδη άναφέραμε ή έθνική άναφορά δείχνει νά άποτελεί ένα άπό τά οικονομικότερα μέσα γιά τήν διάνοιξη διυποκειμενικών σχέσεων, στό μέτρο άκριβώς πού δέν νοείται ως διάνοιξη αλλά ως δεδομένη συνθήκη. Και ξέρουμε άπό μαρτυρίες αλλά και συνθετικές κοινωνιολογικές, ψυχολογικές και άνθρωπολογικές μελέτες, πόσο σημαντική γιά τήν έπιβίωση είναι ή άναγνώριση του άλλου μέσα σε αυτές τίσ συνθήκες. Και αυτός ό άλλος δέν θά παραχθεί μέσα άπό μία άφηρημένη έννοια του άνθρώπου, του συνανθρώπου ή του συμπάσχοντα αλλά μέσα άπό ταυτισιακές συσπειρώσεις εκ των όποιων οί περισσότερες δέν όφείλονται στήν τυχαιότητα αλλά όργανώνονται μέσα στή σχεσιακότητα και συχνά στή σύγκρουση. Δηλαδή τή συλλογικότητα. Τό έθνος έδώ, καθίσταται μία άπό τίσ έπιλογές εκκοινωνισμού τής όριακής ζωής στό στρατόπεδο. "Επιλογή πού πρέπει νά θεωρηθεί λειτουργική στό μέτρο πού ριμοδοτεί τήν έπιβίωση, ή όποία συνυφίνεται με άνταγωνιστικές μορφές συλλογικότητας, των όποιων μία άπό τίσ εκφράσεις άποτελεί τό έθνικό συναήκειν. Η σήναξη με όάση άξιοδοτημένες προωθότερες έπαγγελματικές ταυτότητες διαδραματίζει ένδεχομένως άντίστοιχους ρόλους, όπως αυτό συμβαίνει με τούς "Εβραίους γιατρούς του στρατοπέδου. "Οργάνωση τής έπιβίωσης, και πρόταξη τής έπιβιωτικότητας πού θά μάς επέτρεπε νά μιλήσουμε γιά τό ιατρικό έθνος. Δηλαδή ένα έθνος λειτουργικό, σχεδόν χρηστικό. Η συλλογική δράση του τραγουδιού στήν έθνική γλώσσα συντείνει νομίζω στήν ίδια κατεύθυνση.

Μία άκόμη παρατήρηση όσον άφορά τήν πρακτική πλευρά τής έπιβίωσης πού προβάλλει ή έθνικότητα.

Η συσπείρωση γύρω άπό τίσ έθνικές ταυτότητες παράγει μία ένδιαφέρουσα διαμερισματοποίηση του στρατοπεδικού πληθυσμού ή όποια μπορούμε νά υποθέσουμε ότι λειτουργεί άνταγωνιστικά πρός τίσ κατατμήσεις του καθεστώτος των S.S. Πιο συγκεκριμένα, αυτά τά στοιχεία τής έθνικής όμαδοποίησης δέν είναι εύρογεται μόνον ως μέσα άυτοαναγνώρισης μέσα στήν όμάδα αλλά και έπειδή παράγουν όμαδική/έθνική πολλαπλότητα. Η άπόδοση συγκεκριμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών σε άλλες έθνικές όμάδες (οί "Ελληνες είναι έτσι, οί "Ιταλοί άλλως, τό τάδε θά τό βρει στους Πολωνούς) συντείνει σε μία κοινωνικοποίηση των δομών πλέον, μέσα στό στρα-

τόπεδο, σὸ μέτρο πού κάνει τὸ στρατόπεδο νὰ θυμίζει κάτι ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ βίο.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε τὸ δεύτερο πεδίο «τὸ ἔθνος ὡς συμβολικὴ τῆς ἐπιβίωσης».

Ἐδῶ τὰ ἑλληνικὰ τραγούδια ἢ ἡ χρῆση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου τὴν ὥρα τοῦ θανάτου στὴν ἴδια ἐξέγερση τοῦ 1944, παράγουν μία ιδιαίτερα καθαρὴ εἰκόνα τῆς ἐγερσης μίας ἀντιταυτότητας ἐνὸς ἄλλου τόπου τοῦ ἀνήκειν πού ἀντιδρᾷ στὴν φυλετικὴ ἐγκληματικὴ μονοσημία. Ἡ ἀκόμα, μία πρόχειρη σημειολογικὴ προσέγγιση τῶν λόγων τοῦ Μ. Νατζαρή πού ἀναφέραμε παραπάνω θὰ διέκρινε στὴν ἀναφορὰ τῆς ἐβραϊκῆς καταγωγῆς τὸ «θανατικὸ» καὶ «θανατερό» σύμβολο ἐνῶ σὲ αὐτὴν τῆς ἐθνικῆς/ἑλληνικῆς ὄψης ζωῆς («Ζήτω (...)

Δέν θὰ εἶχε νόημα νὰ προσπαθήσουμε ἐδῶ νὰ ἀνασυστή-

σουμε ἓνα ὁποιοδήποτε ἐπιχείρημα ἢ συλλογισμὸ μιλώντας γιὰ ὀριακὲς καταστάσεις, ἐμπειρίες καὶ στιγμὲς αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτές οἱ χρήσεις τοῦ ἔθνους μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιᾶμε γιὰ ἑλληνικότητα ἢ γιὰ ἑλληνισμό, κλπ... Ὅπως δέν θὰ εἶχε νόημα νὰ σφετεριστοῦμε ὑλικές μορφές τῆς ἐπιβίωσης τῶν ἀνθρώπων πού ἐξῆσαν καὶ πέθαναν ἐκεῖ γιὰ νὰ δικαιώσουμε τὴν ὅποια ἀκαδημαϊκὴ ἰδιοτέλεια.

Ἀπλὰ οἱ μαρτυρίες τῶν ἐλλήνων Ἑβραίων, ὅσων δηλαδὴ ἐπειδὴ ἦταν Ἑβραῖοι δέν ἐπρεπε νὰ ζοῦν ἢ νὰ εἶναι Ἕλληνες, σύγχυση πού δυστυχῶς ἀντιστοιχεῖ στὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία τοῦ ὀλέθρου, μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε ὅτι τὸ ἔθνος —ὡς ἔννοια— πού δέν μπόρεσε νὰ τοὺς προστατεύσει, πού ἐγίνε φυλὴ, πού ἔπαυσε νὰ εἶναι χώρος διεκδίκησης δικαιωμάτων ἐγίνε ἓνα δικαίωμα, στιγμιαῖο ἴσως, ἀλλὰ χρήσιμο.

Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.: ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

του Άναστου Γ. Αναστόπουλου

1. Τί είναι τό ΕΠΕΑΕΚ

Τά αρχικά γράμματα ΕΠΕΑΕΚ σημαίνουν Έπιχειρησιακό Πρόγραμμα Έκπαίδευσης και Αρχικής Έπαγγελματικής Κατάρτισης. Τό ΕΠΕΑΕΚ είναι ένα υπερπρόγραμμα-πλαίσιο τό όποιο χρηματοδοτείται από τό 2ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, μέ χρονική περίοδο ύλοποίησης τό διάστημα 1994-1999. Άποδέλει στήν πραγματοποίηση δράσεων (υποπρογραμμάτων) σέ σημαντικούς τομείς τής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπως οί μεταπτυχιακές σπουδές, τά προπτυχιακά προγράμματα σπουδών (παραδοσιακού τύπου και έπιλογής), ή ένισχυση τών βιβλιοθηκών, κ.ά.

Μέ τίς δράσεις του ΕΠΕΑΕΚ έπιχειρούνται επίσης παρεμβάσεις μέσω τών πανεπιστημίων ή άτευθείας σέ άλλες βαθμίδες τής εκπαίδευσης, όπως λ.χ. μέ τό υποπρόγραμμα 3 (έρευνα γιά τήν εκπαίδευση), τίς έπιμορφώσεις τών εκπαιδευτικών και τίς δράσεις οργανωτικού και διοικητικού έκσυγχρονισμού τής εκπαίδευσης.

Έξίσου σημαντικές είναι οί δράσεις του ΕΠΕΑΕΚ γιά τήν αποτίμηση του εκπαιδευτικού έργου και τών παρεχόμενων υπηρεσιών τών δημόσιων ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και γιά τή σύνδεση μέ τήν αγορά εργασίας (μέ τόν μάλλον προσηματικό τίτλο «διασύνδεση σπουδών-σταδιοδρομίας») και βέβαια έπεται συνέχεια.

Μέ βάση τά προηγούμενα γίνεται εκδηλο ότι ή ύλοποίηση τών δράσεων του ΕΠΕΑΕΚ έχει ήδη και θά έχει στό μέλλον σημαντικότερες έπιπτώσεις στό έλληνικά πανεπιστήμια, ένδεχόμενο πού άτυχώς δέν φαίνεται νά άνησχει ιδιαίτερα τή μεγάλη πλειοψηφία τών πανεπιστημιακών.

2. Προβλήματα όρολογίας

Μολοντί δέν θά ήταν άσκοπο νά διευκρινισθεί ή πρακτική σημασία κάθε έπιμέρους λέξης ή συμπλέγματος λέξεων του άρκετικότερου ΕΠΕΑΕΚ, έντούτοις ιδιαίτερη προσοχή θά πρέπει νά δοθεί στον όρο Έπιχειρησιακό Πρόγραμμα. Σέ παλιότερα έλληνικά λεξικά και έγκυκλοπαιδείες άπαντάται μόνο τό λήμμα *έπιχειρησιακός*, μέ τήν ίδια σχεδόν σημασία μέ αυτή πού

άποδίδεται από νεότερα λεξικά στό λήμμα *έπιχειρησιακός* δηλαδή ως ό άναφερόμενος στίς έπιχειρήσεις.

Κατά τή γνώμη μου, ή σημασία αυτή θά είναι έλλιπής, άν δέν συμπεριλάβει και τήν έννοια του ίκανού πρós λειτουργία (δηλαδή του λειτουργικού), πού έμπεριέχεται στον αντίστοιχο άγγλικό όρο *operational*.

Συνεπώς, μπορεί εύλογα νά ύποστηριχθεί ότι ό όρος Έπιχειρησιακό Πρόγραμμα έμπεριέχει και ύπονοεί τίς έννοιες τής έπιχειρηματικότητας (νά έπιδοθεί τό πανεπιστήμιο σέ δράσεις μέ χαρακτήρα έπιχειρήσεων, έπιχειρηματικό πανεπιστήμιο) και τής λειτουργικότητας (τό λειτουργικό πανεπιστήμιο, σέ αντίθεση μέ τό πανεπιστήμιο πού διέπεται από γραφειοκρατικούς νόμους, δυναστεύεται από δυσκίνητα όργανα και συντεχνίες και, κατά συνέπεια, άποβαίνει μή λειτουργικό).

Μέ τήν εφαρμογή τών πρώτων υποπρογραμμάτων του ΕΠΕΑΕΚ τά έλληνικά πανεπιστήμια μπαίνουν ασφαλώς στον προθάλαμο τής έπιχειρηματικής λειτουργίας. Γιά νά μπορέσουν όμως νά προχωρήσουν στήν επόμενη φάση, δηλαδή γιά νά εξασφαλισθεί ή λειτουργία τους σέ μόνιμα έπιχειρηματικά πλαίσια, θά πρέπει προηγουμένως νά γίνουν δραστικές και μόνιμες αλλοιώσεις σέ ήθη και θεσμούς.

Τό έρώτημα πού ανακύπτει είναι άν αυτές οί θεσμικές αλλαγές θά έπιχειρηθούν μέ τήν (παραδοσιακή) νομοθετική όδό ή μήπως θά υίοθετηθεί μία άλλη, πίο εύελικτη τακτική, ή όποία ένδεχομένως ήδη δοκιμάζεται ως άθέατη πλευρά τής ίδιας τής εφαρμογής του ΕΠΕΑΕΚ.

3. Φάσεις εξέλιξης τών έλληνικών πανεπιστημίων από τό 1982 και μετά.

Γιά νά φθάσουν τά έλληνικά πανεπιστήμια στό κατόφλι τής έπιχειρηματικής τους φάσης χρειάστηκε μία σχεδόν 15ετής προεργασία, από τήν εφαρμογή του Ν. 1268/82.

Η περίοδος αυτή, παρ' ότι ένιαία, μπορεί έντούτοις νά διακριθεί σέ τρεις διαδοχικές και έντονα διαπλεκόμενες φάσεις. Τέτοιες περιοδολογήσεις, παρά τίς άναπόφευκτες άπλουστεύσεις πού εισάγουν, μπορούν νά διευκολύνουν τήν κατανόηση τής τρέχουσας φάσης.

α) Αρχική, περίπου 10ετής, φάση εφαρμογής του Ν. 1268 (1982-1992).

Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου για τὰ ἑλληνικά πανεπιστήμια εἶναι ἡ διαδικασία συγκρότησης τοῦ σώματος τοῦ Διδακτικοῦ Ἐρευνητικοῦ Προσωπικοῦ (ΔΕΠ) ὡς ἐνιαίου φορέα διδασκόντων, σέ ἀπάντηση καί τοῦ συναφοῦς αἰτήματος τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος τοῦ ΕΔΠ κατά τὴν περίοδο 1974-82.

Βασική συνιστώσα τοῦ ἐνιαίου φορέα ΔΕΠ εἶναι ἡ ἰσοτιμία καί ἡ ἐνότητα ἀνεξάρτητης ἔρευνας-αὐτοδύναμης διδασκαλίας. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο στὴν πορεία διασπᾶται. Ἡ (βασική κυρίως) ἔρευνα ἐντείνεται σέ μεγάλο βαθμὸ, μέ στόχο τὴν παραγωγή διδακτορικῶν καί δημοσιεύσεων, μέ κύριο σκοπὸ τὴν ἀνέλιξη τῶν πανεπιστημιακῶν μέσα στό πλαίσιο τῆς νέας ἱεραρχικῆς δομῆς. Γενικά πάντως, τὸ ποσοτικὸ καί ποιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς βασικῆς ἔρευνας τὴν περίοδο αὐτὴ ἐνισχύεται ἐντυπωσιακά.

Ἀπεναντίας ἡ αὐτοδύναμη διδασκαλία, μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἀρχική περίοδο γενικῆς βελτίωσης, κυρίως τῶν ποσοτικῶν ὄρων πραγματοποίησης τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, ὑποχωρεῖ σέ ἓνα ἐν γένει μὴ ικανοποιητικὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση μιᾶς σειρᾶς παραγόντων. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, χωρὶς ἀξιολογικὴ σειρὰ, εἶναι ἡ μικρὴ σημασία πλὴ ἀποδίδεται στό διδακτικὸ ἔργο σέ σύγκριση μέ τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐξέλιξη τῶν πανεπιστημιακῶν, ἡ ἀνεπαρκῆς παιδαγωγικὴ ἐπιμόρφωση τῶν διδασκόντων, τὸ ἐπιλήψιμο καθεστῶς τοῦ ἑνός καί μοναδικοῦ διδακτικοῦ βοηθήματος κ.ἄ.

Τελικά, σέ συνάρτηση μέ τίς μεταγενέστερες ἐξελίξεις στὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση, ὡς σημαντικότερο δευτερογενῆς ἀποτέλεσμα τῆς φάσης αὐτῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ παγιωμένη πλέον ὑποτίμηση τῆς διδασκαλίας ἐναντι τῆς ἔρευνας, στὴν πρακτικὴ ἀλλὰ καί στὴ συνείδηση τῆς πλειοψηφίας τῶν πανεπιστημιακῶν.

β) Περίοδος τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων πού χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ ἐξωπανεπιστημιακὲς πηγές (1986-;)

Ἀπὸ τὸ 1986 ἀρχίζει μέ ἀξαναμένονους ρυθμούς ἡ χρηματοδότηση ἐρευνητικῶν προγραμμάτων βασικῆς καί εφαρμοσμένης ἔρευνας ἀπὸ ἐξωπανεπιστημιακὲς πηγές, ὅπως ἡ Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα, τὸ ΝΑΤΟ καί διάφοροι κρατικοὶ φορεῖς (ΓΓΕΤ, ΥΠΕΧΩΔΕ κ.λπ.). Μετὰ τὰ 2-3 πρῶτα χρόνια, τὸ δάρος τῶν χρηματοδοτήσεων μετατοπίζεται ἀποφασιστικά πρὸς τὴν εφαρμοσμένη τεχνολογικὴ ἔρευνα. Καρπὸς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι τὰ προγράμματα ΠΕΝΕΔ, ΕΠΕΤ, ΠΛΑΤΩΝ, ESPRIT, BRITE, STRIDE, EUREKA, TEMPUS, SCIENCE FOR PEACE καί πολλὰ ἄλλα, καθὼς καί ἡ συγκρότηση Ἐπιτροπῆς Ἐρευνῶν σέ κάθε Πανεπιστήμιο, ἐπιφορτισμένης μέ διοικητικά, ἐλεγκτικά καί ἐπιτελικά καθήκοντα.

Κατὰ κοινὴ ἐκτίμηση, ὁ βαθμὸς ἀνάπτυξης τῆς εφαρμοσμένης ἔρευνας στὴν περίοδο αὐτὴ ὑστερεῖ συγκριτικά πρὸς τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς βασικῆς ἔρευνας στὴν προηγούμενη περίοδο. Ἐντούτοις, ἡ πριμοδότηση τῶν εφαρμοσμένων ἐρευνῶν ὑποβαθμίζει τὴ βασικὴ ἔρευνα γενικά καί ἰδιαίτερα στίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργίας τῶν ἐρευνητικῶν ὁμάδων, πού συγκροτοῦνται αὐτὴ τὴν περίοδο, ἐκδηλώνονται συχνὰ φαινόμενα αὐταρχισμοῦ, ἀναδίωξης τῆς

ἐπιστημονικῆς αὐθεντίας καί ἄγριας ἐκμετάλλευσης τῶν ἐρευνητῶν πού δὲν ἀνήκουν στό Διδακτικὸ Ἐρευνητικὸ Προσωπικὸ. Ἐπίσης, ἡ σύμπτωση στό ἴδιο πρόσωπο τοῦ ἐπιστημονικοῦ καί τοῦ οἰκονομικοῦ ὑπευθύνου κάθε προγράμματος ἀναδεικνύει τοὺς πανεπιστημιακοὺς, κατὰ κανόνα, σέ ἰδιόρρυθμο τύπο ἐργοδοτῶν (ἢ μάνατζερς).

Παράλληλα, ἡ παγίωση τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἔρευνας εἰς βάρος τοῦ διδακτικοῦ ἔργου μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς βασικὸ αἶτιο γιὰ τὰ μᾶλλον πενιχρὰ ἀποτελέσματα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων ERASMUS καί SOCRATES.

Στὰ ἄτυπα ἀποτελέσματα τῆς περιόδου αὐτῆς μπορεῖ νὰ καταχωρηθεῖ ἡ κλιμακούμενη διαπλοκὴ τοῦ πανεπιστημίου μέ τίς διαδικασίες καί τὰ ἤθη τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας (ἀνταγωνιστικὸτητα προτεινόμενων προγραμμάτων, ἀνταγωνισμὸς ἐρευνητικῶν ὁμάδων, σκανδαλώδης χρησιμοποίηση ἐξοπλισμοῦ καί κοινόχρηστων χώρων τῶν Τμημάτων). Αὐτὴ συντελεῖται ὑπὸ τίς ἐνορχηστρωμένες παροτρύνσεις ποικίλων παραγόντων τοῦ πανεπιστημίου καί τῆς δημόσιας ζωῆς γιὰ τὸ «ἀνοιγμὰ τοῦ πανεπιστημίου στὴν κοινωνία» καί διενεργεῖται ὡς εἰθνηγεραμμία τοῦ πανεπιστημίου στίς ζητήσεις τῆς ἀγορᾶς.

Κοντολογίς, πρόκειται γιὰ μία βαθμιαία μεταλλακτικὴ διεργασία, σύμφωνα μέ τὸ γενικὸ πνεῦμα τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ καί τὰ ἰδεολογήματά του. Ἡ διεργασία αὐτὴ — ἀρκετὰ γοργὰ μάλιστα — τροποποιεῖ διαθέσεις, ἤθη, ἐπιλογές, σέ ἓνα σῶμα δημόσιων λειτουργῶν τὸ ὅποιο, τὴν προηγούμενη 10ετὴ περίοδο, ἀναλώθηκε στὴν ἱεραρχικὴ του ἀνέλιξη, εἴτε μέ πνεῦμα σύγκρουσης πρὸς τὸ «παλιό» καθηγητικὸ κατεστημένο εἴτε καί χωρὶς αὐτὸ.

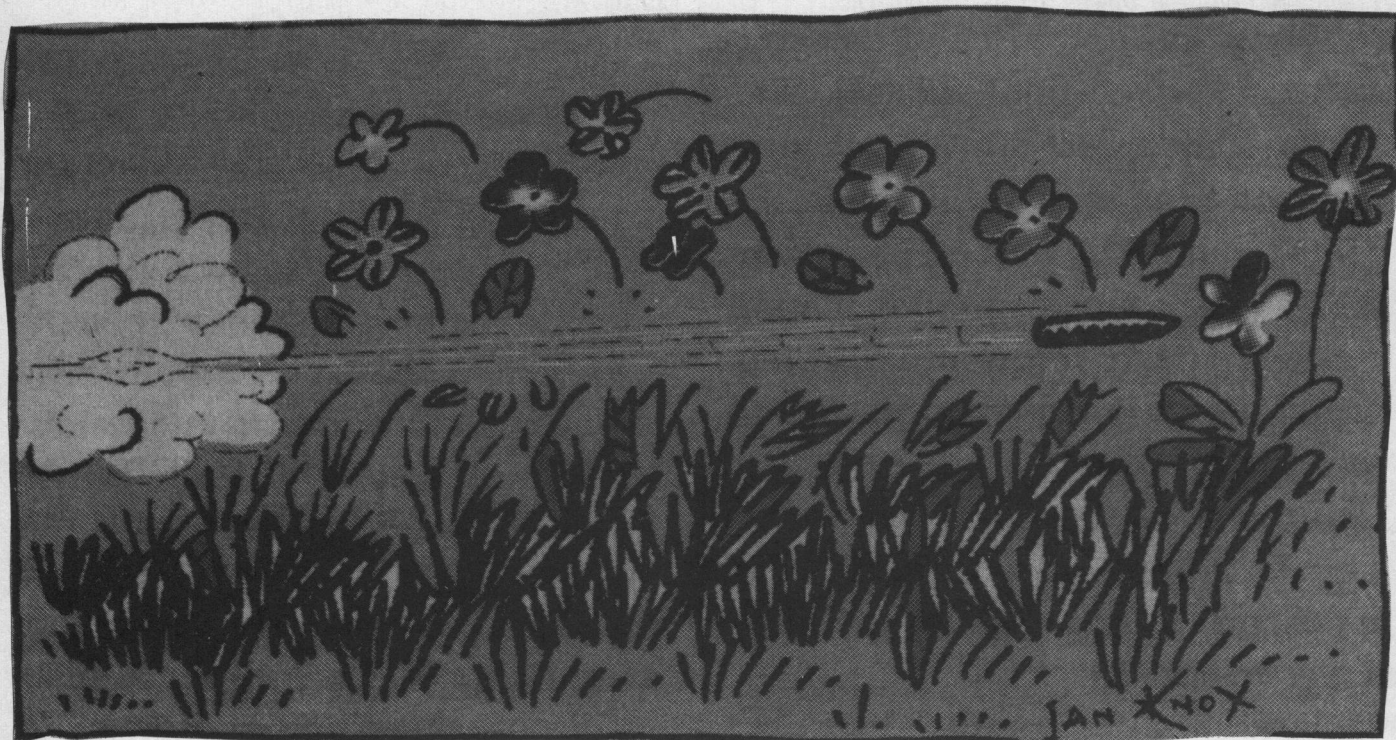
γ) Περίοδος τῶν Ἐπιχειρησιακῶν Προγραμμάτων (1994-;)

Τὰ Ἐπιχειρησιακά Προγράμματα (ΕΠ) ἐμφανίζονται τυπικά ὡς προγράμματα διανομῆς τοῦ «2ου πακέτου Ντελόρ» σέ δράσεις ὀργανωτικοῦ καί ἐκπαιδευτικοῦ-ἐπιμορφωτικοῦ χαρακτήρα, μέ ἔμφαση μόνο ἐρευνητικῆς ὑφῆς. Ὡστόσο, ἐκτός ἀπὸ τὴν τυπικὴ πλευρὰ τους, τὰ ΕΠ διαθέτουν καί μία ἀφανή πλευρὰ, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀποψή μου εἶναι καί ἡ οὐσιαστικὴ.

Μέσω ὀρισμένων ΕΠ δοκιμάζονται διαρθρωτικοῦ χαρακτήρα μεταβολές σέ εὐαίσθητους τομεῖς τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης μέ ἄπώτερο στόχο τὴ μόνιμη παραμονὴ τῶν πανεπιστημίων στὴν ἐπιχειρηματικὴ φάση. Τέτοιες ἀλλαγές, ἀδιανόητες πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια, εἶναι π.χ. ἡ διάθεση στὴν ἐργοδοσία δάσεων δεδομένων μέ προσωπικά στοιχεία τῶν ἀποφοίτων, ἡ παροχὴ πτυχίων προσανατολισμένων στὴ ζήτηση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀλλὰ μέ ἐφήμερη ἀξία, ἡ ἐπιβολὴ διδάκτρων σέ προπτυχιακὲς καί μεταπτυχιακὲς πανεπιστημιακὲς σπουδές, ἡ ἀξιολογικὴ ταξινόμηση τῶν ΑΕΙ-ΤΕΙ κ.ἄ.

Στίς παρεμβάσεις αὐτές δὲν δίνεται, πρὸς τὸ παρόν, νομοθετικὴ μορφή ἀλλὰ χαρακτηριστικὸς ἐπιστημονικοῦ προγράμματος, ἀποτρέποντας ἔτσι ἀντιδράσεις πού ἄλλοιως θὰ προκαλοῦσαν στὰ πανεπιστήμια (σύλλογοι φοιτητῶν καί ΔΕΠ, πανεπιστημιακὲς ἀρχές). Μάλιστα μέσω τῆς λεγόμενης πιλοτικῆς φάσης, τὴν ὁποία διαθέτουν τὰ πιὸ διαρθρωτικὰ ὑποπρογράμματα τοῦ ΕΠΕΑΕΚ, ἡ εφαρμογὴ τους καθίσταται ὑπόθεση τῶν ἴδιων τῶν πανεπιστημιακῶν, μέ κίνητρο τίς ἐλκυστικὲς χρηματοδοτήσεις γιὰ ἄμοιβές (σέ συμφωνία μέ τὸ νέο νομοσχέδιο γιὰ τὸ μισθολόγιο τῶν πανεπιστημιακῶν), γιὰ μηχανοργάνωση (πολύτιμοι προσωπικοὶ ὑπολογιστές καί ἐξοπλι-

σμός γραφείου) και ἀναλώσιμα (ἔξισου πολύτιμα καὶ αὐτά). Ἀπὸ τίς ἀλλαγές αὐτές (μετὰ τὴ λήξη τοῦ ΕΠΕΑΕΚ 1994-1999) οἱ πιὸ θιώσιμες ἀναμένεται νὰ ἀποκτήσουν θεσμικὴ ὑπόσταση καί, ἐνδεχομένως, νὰ κατοχυρωθοῦν νομοθετικά ἐκ τῶν ὑστέρων.

Ὅμως, γιὰ τὴν ἔγκαιρη σύνταξη-κατάθεση προτάσεων ἀπὸ μεμονωμένα μέλη ἢ ὀμάδες ΔΕΠ καὶ Τμήματα, τὴν ἐπακόλουθη ἔγκριση ἀπὸ τὸ ΥΠΕΠΘ καὶ γιὰ τὴν ἐγγύηση ὁμαλῆς λειτουργίας τῶν ἐγκεκριμένων ὑποπρογραμμάτων, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συμβοῦν δραστικὲς ἀλλαγές, ἄτυπες κατ' ἀρχάς, στὴ λειτουργία τῶν συλλογικῶν ὀργάνων διοίκησης καὶ στίς διαδικασίες λήψης ἀποφάσεων. Χάρη σ' αὐτές τίς ἀλλαγές μεταλλάσσονται τὰ ἦθη καὶ ἀναπροσανατολίζονται οἱ ἀντιλήψεις τῶν πανεπιστημιακῶν σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία τοῦ λειτουργήματος πού ἐπωμίζονται μέσα στὰ πανεπιστήμια.

Οἱ προηγούμενες ἐκτιμήσεις δὲν ἀποτελοῦν ἀπλές ὑποθέσεις, ἀλλὰ ἀνταποκρίνονται σὲ πραγματικὲς διαδικασίες, τίς ὁποῖες συναπτοῦν μὲ αὐξανόμενη συχνότητα ὅσοι πανεπιστημιακοὶ συμμετέχουν στὰ ὄργανα διοίκησης, ἀπὸ τίς γενικὲς συνελύσεις τῶν Τμημάτων ἕως τίς Συγκλήτους τῶν πανεπιστημίων.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀπώλειας τῶν εὐκαιριῶν πού παρέχει τὸ ΕΠΕΑΕΚ γιὰ συμμετοχὴ στὴ διανομὴ τοῦ 2ου Κοινοτικοῦ Πλαισίου Στήριξης, οἱ διαδικασίες ἔγκρισης τῶν ΕΠ στίς γενικὲς συνελύσεις τῶν Τμημάτων εἶναι κατὰ κανόνα ἐξαιρετικὰ συνοπτικὲς καὶ οὐσιαστικὰ ἀνατιολόγητες. Ἡ ἐνημέρωση γιὰ τίς σχετικὲς προτάσεις καὶ ὁ ἔλεγχος σὲ αὐτές συρρικνώνονται ἢ καὶ ἐξαλείφονται, μέσα σὲ ἓνα κλίμα πού κυμαίνεται ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία μέχρι τὴν ἀκριτὴ ἀποδοχὴ τῶν πάντων. Ἀκόμη, μὲ πρόφαση τὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴν

ἀνεξαρτησία τῶν Τμημάτων, προωθοῦνται γιὰ ἔγκριση στὸ ΥΠΕΠΘ προτάσεις Τμημάτων οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ἔγκριθῃ προηγουμένως ἀπὸ τὰ κεντρικὰ πανεπιστημιακὰ ὄργανα.

Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὑποδείξεις ὑπὸ τὴν μορφή «ἀντικειμενικῶν» παρατηρήσεων, πού ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα στὸ πνεῦμα τῶν παραπάνω ἀλλαγῶν, ἐμπεριέχονται καὶ στὴν ἔκθεση τοῦ ΟΟΣΑ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση, ἢ ὅποια δημοσιοποιήθηκε τὸ 1995. Ἡ ἔκθεση αὐτὴ ἐπιχειρηματολογεῖ ἐπίμονα ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση δίνοντας ἓνα καίριο στίγμα στὰ ἐκπαιδευτικὰ θέματα τῆς χώρας μας.

4. Ἡ ἔκθεση τῶν ἐμπειρογνομόνων τοῦ ΟΟΣΑ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὴν Ἑλλάδα

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1995 δημοσιοποιεῖται ἡ ἔκθεση ἐμπειρογνομόνων τοῦ ΟΟΣΑ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ τμήμα τῆς ἔκθεσης αὐτῆς πού ἀφορᾷ στὴν πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση ἔχει ἤδη καταστῆ νόμος τοῦ κράτους, μὲ ἀριθμὸ 2525/97. Μία συγκριτικὴ ἐπισκόπηση τῶν δύο κειμένων μπορεῖ νὰ πείσει καὶ τὸν πλέον δύσπιστο ἀναγνώστη.

Ἀντίθετα, ὁ πιὸ πρόσφατος ψηφισμένος νόμος γιὰ τὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση, ὁ Ν. 2530/97, δὲν περιέχει σημεῖα πού θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ ΟΟΣΑ. Ἐντοῦτοις, ἡ ἔκθεση τοῦ ΟΟΣΑ κάνει ἀναφορὲς στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες σχετίζονται ἄμεσα (ὅπως ἡ ἀξιολόγηση ΑΕΙ-ΤΕΙ καὶ τὰ Προγράμματα Σπουδῶν Ἐπιλογῆς) ἢ ἔμμεσα (μεθόδευση ἀλλαγῶν στὴν τριτοβάθμια ἐκ-

παίδευση, διαδικασίες λήψης αποφάσεων) μέ τά Έπιχειρησιακά Προγράμματα. Άξίζει νά σχολιάσουμε έγκαίρως αυτές τίς πτυχές, γιά νά μή βρεθούμε έντελώς άπροετοίμαστοι, όταν ό νομοθέτης του ΥΠΕΠΘ άποφασίσει καί πάλι νά αναλάβει νομοθετικές πρωτοβουλίες μέ άνάλογο περιεχόμενο.

α) Άξιολόγηση ΑΕΙ-ΤΕΙ

Η έκθεση του ΟΟΣΑ περιέχει μία σειρά από μάλλον πρόχειρες προτάσεις σχετικά μέ τήν άξιολόγηση του διδακτικού, κυρίως, έργου, ενώ γιά τό έρευνητικό έργο ή πρόταση άξιολόγησης του περιορίζεται στά όρια του συστήματος δημοσιεύσεων.

Τά ύποπρογράμματα του ΕΠΕΑΕΚ μέ τίτλο «Άποτίμηση εκπαιδευτικού έργου καί παρεχόμενων ύπηρεσιών των δημοσίων ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης» θέτει σέ λειτουργία ένα πλήρες σχέδιο άξιολόγησης πανεπιστημίων καί ΤΕΙ, τό όποιο διακρίνεται σέ μία πειραματική (πιλοτική) καί μία τακτική φάση.

Η ολοκλήρωση τής πειραματικής φάσης του προγράμματος άξιολόγησης άναγκαστικά θά καθιερώσει πρότυπα άξιολόγησης των εκπαιδευτικών, έρευνητικών καί διοικητικών δραστηριοτήτων των ΑΕΙ-ΤΕΙ, τά όποια θά καταστούν ύποχρεωτικοί γνώμονες άξιολόγησης γιά τήν τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τά Τμήματα πού θά περάσουν έπιτυχώς τήν πιλοτική άξιολογική διαδικασία θά τοποθετηθούν στήν «άφρόκρεμα» τής ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης μέ όλα τά συνεπακόλουθα προνόμια.

Άλλα Τμήματα, προκειμένου νά περιληφθούν σέ «καλή» σειρά κατάταξης, θά πρέπει νά ύποβληθούν σέ σκληρές διαδικασίες έπανεξέτασης προγραμμάτων προπτυχιακών καί μεταπτυχιακών σπουδών, άλληλεπίδρασης μέ τόν έπιχειρηματικό κόσμο καί προσαρμογής στίς έπιταγές τής αγοράς, κατάρτισης προγραμμάτων μεσοπρόθεσμου καί μακροπρόθεσμου σχεδιασμού κ.λπ.

Όσα πάλι Τμήματα δέν έπιτύχουν «καλή» έπίδοση στήν άξιολογική κατάταξη, πιθανότατα θά συνεχίσουν μέν τή λειτουργία τους, ύπό δυσμενείς όμως συνθήκες ως προς τή χρηματοδότηση, τίς προσλήψεις προσωπικού, τήν άξια των πτυχίων καί ούτω καθ' έξής.

Βασικό κριτήριο νομιμοφροσύνης των Τμημάτων άπέναντι στήν άξιολογική διαδικασία προβλέπεται ότι θά είναι ή έπίδειξη άκραιφνούς έπιχειρηματικού πνεύματος σέ κάθε δραστηριότητά τους.

β) Μεθόδευση έφαρμογής των άλλαγών

Ίθύνουσα καί ρητά διατυπωμένη ιδέα τής έκθεσης του ΟΟΣΑ σχετικά μέ τή μεθόδευση των προτεινόμενων άλλαγών είναι ή «ευρύτερη διασπορά των άλλαγών μέσω πιλοτικών προγραμμάτων». Προτείνεται μάλιστα «όπου είναι έφικτό, οί άλλαγές νά πραγματοποιηθούν μέσω πειράματός παρά μέσω άλλαγών του νόμου».

Δευτερογενής πλύν όμως βασικός στόχος τής πλήρους έφαρμογής του ΕΠΕΑΕΚ σχετικά μέ τήν έπιχειρηματική μετάλλαξη του πανεπιστημίου είναι, άν καί χωρίς νά δηλώνεται ρητά, ή βαθμιαία διαρθρωτική άλλαγή θεμελιακών όρων τής λειτουργίας του δημόσιου πανεπιστημίου, χωρίς νομικές παρεμβάσεις αλλά μέσω έπιστημονικών ή έπιστημονικοφανών προγραμμάτων.

γ) Η καθιέρωση διδάκτρων καί ή κριτική τής μηχανιστικής ισότητας

Ένα από τά χαριτωμένα στερεότυπα τής έκθεσης του ΟΟΣΑ είναι ή άναφορά στους «πελάτες» των πανεπιστημίων, δηλαδή στους διδασκόμενους. Συναφής όρος προς τήν έννοια του πελάτη είναι ή πληρωμή εκ μέρους του τμήματος γιά τή συμμετοχή του στήν εκπαιδευτική διαδικασία, δηλαδή διδάκτρων. Άλλο στερεότυπο τής έκθεσης του ΟΟΣΑ είναι ή κριτική στήν αντίληψη τής «μηχανιστικής ισότητας», πλευρές τής όποιας, κατά τούς συντάκτες τής έκθεσης, είναι τά δωρεάν συγγράμματα καί ή δωρεάν σίτιση, πού παρέχονται από τά ελληνικά πανεπιστήμια.

Ένώ στό πρόβλημα τής «μηχανιστικής ισότητας» τό ΕΠΕΑΕΚ δέν έχει άκόμη (;) άναπτύξει δράση, ή έπιβολή διδάκτρων σέ σπουδές προπτυχιακού καί μεταπτυχιακού έπιπέδου δοκιμάζεται ήδη μέ τά «Προγράμματα Σπουδών Έπιλογής» (ύποπρόγραμμα 3.1) καί τή δράση «Μεταπτυχιακές Σπουδές» (ύποπρόγραμμα 3.2) αντίστοιχα.

δ) Διοικητική δομή καί διαδικασίες λήψης αποφάσεων

Σέ περισσότερα από ένα σημεία τής έκθεσης του ΟΟΣΑ καταγγέλλεται ό συγκεντρωτισμός καί ό νομικισμός τής ελληνικής εκπαίδευσης, ή δομική καί διοικητική άκαμψία της καί προτείνεται ή άντικατάσταση των χρονοβόρων διαδικασιών έλέγχου (προφανώς των πολυμελών εκλεγμένων διοικητικών όργάνων) μέ άλλες ευέλικτες διαδικασίες, καθώς καί ή μεταφορά των κέντρων άποφάσεων από συλλογικά όργανα σέ όμάδες θάσης.

Η άθέατη πλευρά τής έφαρμογής του ΕΠΕΑΕΚ στά όργανα καί τίς διαδικασίες διοίκησης άναμένεται νά είναι ή μετατροπή του πανεπιστημίου από άυτοτελές καί συνεκτικό εκπαιδευτικό-έρευνητικό ίδρυμα σέ πανεπιστήμιο των άνεξάρτητων Τμημάτων (κάτι πού όρθώς έπισημαίνεται ήδη στή Σύγκλητο του ΑΠΘ μέ άφορμή τά Προγράμματα Σπουδών Έπιλογής). Συνακόλουθο αούτης τής διαδικασίας θά είναι ή ύποβάθμιση των πολυπρόσωπων σωμάτων διοίκησης καί ή πρακτική ύποκατάστασή τους από όλιγόριθμες έπιτροπές «ειδικών».

Στό εύλογο έρώτημα: «ποιοί θά είναι αούτοί οί ειδικοί;», μπορούμε νά ύποθέσουμε, μέ κάποια έπιφύλαξη, ότι μάλλον θά είναι τό έπιστέγασμα τής έπιχειρηματικής φάσης των ελληνικών πανεπιστημίων. Δηλαδή, ένας νέος τύπος πανεπιστημιακού-μάνατζερ, διαμεσολαβητής των έπιχειρηματικών δράσεων καί παρεμβάσεων σέ όλα τά έπίπεδα τής εκπαιδευτικής καί έρευνητικής δραστηριότητας, άποτελεσματικός συντάκτης έπιχειρηματικών προτάσεων, ικανός στρατολόγος έρευνητικών καί εκπαιδευτικών βοθητών από τίς τάξεις των μεταπτυχιακών φοιτητών καί των άνεργων διδακτόρων.

ΥΓ. Στή σύνταξη αούτου του κειμένου μέ παρακίνησησαν θετικά τά άρθρα του Κώστα Σταμάτη «Βασικές άρχές γιά τήν πανεπιστημιακή έρευνα» καί του Βασίλη Κρεμμυδά «Δράσεις, ένέργειες καί ή έπιχειρησιακή εισβολή του ιδιωτικού στό πανεπιστήμιο» στον Πολίτη Δεκαπενθήμερο, τεύχη 43 καί 46 αντίστοιχα. Τό φίλο Κώστα Σταμάτη εύχαριστώ θερμά γιά τήν συμβολή του στή διαμόρφωση τής τελικής μορφής του κειμένου αούτου.

ΑΛΤΟΥΣΕΡ ΚΑΙ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

της Μαρίας Δασκαλάκη

Ο Άλτουσέρ στο έργο του καταφέρνει να συμβιδάσει δύο πράγματα που αρχικά φαίνονται ασύνδετα: την όπτική του Μάρξ και την όπτική του Μακιαβέλλι. Έπηρεάστηκε βέβαια και από άλλους φιλοσόφους και στοχαστές, όπως ο Σπινόζα, αλλά η επίδραση των δύο πρώτων στη δημιουργία μιας δικιάς του θεώρησης για τον υλισμό είναι ιδιαίτερα πρωτότυπη και ενδιαφέρουσα. Για να διακρίνουμε τις επιδράσεις του Μακιαβέλλι στη σκέψη του πρέπει πρώτα να διατρέξουμε την άποψη του Άλτουσέρ για τη φιλοσοφία και την κριτική του στον παραδοσιακό υλισμό.

Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980 η υλιστική φιλοσοφία άμφισβητήθηκε έντονα και κυριάρχησε η έντύπωση πως ο μαρξισμός έχει πεθάνει. Όμως ο Άλτουσέρ προσπαθεί να τον ανασυνθέσει και να τον βάσει στη σωστή του βάση. Ένω όλοι συζητούν για τον ένταφιασμό της υλιστικής φιλοσοφίας, ο Άλτουσέρ παρατηρεί ότι στην ουσία είναι η μόνη φιλοσοφία που κλονίζει την παραδοσιακή και δρισκεται στον αντίποδά της, επομένως είναι εν ζωή.

Αυτό που για τον Άλτουσέρ έχει πεθάνει είναι η παραδοσιακή έρμηγεία του υλισμού, η όποία δέν είναι καθόλου υλιστική έφρόσον, για να μιλήσει για τον υλισμό, χρησιμοποιεί τό φιλοσοφικό όπλοστάσιο του ιδεαλισμού ή καλύτερα της παραδοσιακής φιλοσοφίας, και θέτει τούς ίδιους στόχους. Πιο συγκεκριμένα ή παραδοσιακή φιλοσοφία αναζητά μία αρχή και ένα τέλος στα πράγματα. «Ο ιδεαλισμός ύπακούει, ακριβώς όπως και ο υλισμός, στην "αρχή του λόγου", δηλαδή στην αρχή σύμφωνα με την όποία κάθε τί τό ύπαρκτό, είτε είναι ιδεατό είτε υλικό, ύπόκειται στο έρώτημα του λόγου ύπαρξής του» όπως λέει ο Άλτουσέρ αναφερόμενος στον Χάιντεγκερ (*Φιλοσοφικά*, έκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1994, σ. 48).

Επίσης στόχος της παραδοσιακής φιλοσοφίας είναι να αυτοανακηρύσσεται ως «ή επιστήμη των επιστημών» εισβάλλοντας στην όρθολογικότητα κάθε νέας επιστήμης. Ο Άλτουσέρ θεωρεί ότι κάθε νέα επιστήμη έχει μία όρθολογικότητα ή όποία όμως είναι πιθανόν να εφαρμόζεται μόνο στο έσωτερικό της. Η φιλοσοφία άντλει τό μοντέλο του όρθου λόγου από τις επιστήμες αλλά στη συνέχεια μειώνει την αξία τους, τις ύποτάσσει, και ή ίδια προβάλλεται ως ή ύπέρτατη επιστήμη.

Η έπιβολή της φιλοσοφίας στις επιστήμες όφείλεται στο ότι ποτέ δέν απαλλάχτηκε από την ιδέα της αναζήτησης της άπόλυτης αλήθειας και από την πεποίθηση ότι αυτή είναι σέ θέση να την ανακαλύψει με τό λόγο. Μ' αυτόν τον τρόπο ή φιλοσο-

φία επιβάλλεται εκ των προτέρων όχι μόνο στις επιστήμες αλλά και σ' όλους τούς τομείς της ανθρώπινης δράσης (ήθική, θρησκεία, πολιτική κ.ά.) μέσω της ιδεολογίας, και γίνεται μία «φιλοσοφία των φιλοσόφων», μία φιλοσοφία θεωρητική.

Κάτω λοιπόν από τό πρίσμα της κατοχής του άπόλυτου ή φιλοσοφία δέν δέχεται τις αλήθειες που ένδεχομένως κρύβει ή ανθρώπινη πρακτική. Ωστόσο, δέν μπορεί και να τις άγνοήσει αλλά έπεμβαίνει σ' αυτές ένσωματώνοντας τις με τον έξής τρόπο: Άποσυνθέτει τις κοινωνικές πρακτικές έτσι ώστε να διατηρήσει τά στοιχεία εκείνα που αυτή επιλέγει και στη συνέχεια τις ανασυνθέτει έντάσσοντας τις στο δικό της corpus. Πρόκειται για μία διαδικασία παραμόρφωσης όπου τά φιλοσοφικά άντικείμενα που παράγονται μοιάζουν με τά πραγματικά χωρίς όμως να είναι αυτά.

Θά ήταν όμως άφέλεια κατά τον Άλτουσέρ να θεωρηθεί ότι αυτή ή διαδικασία παραμόρφωσης της κοινωνικής πρακτικής όφείλεται μονάχα στην τάση της φιλοσοφίας να κυριαρχήσει. Αυτό που ισχύει στην πραγματικότητα είναι ότι ή φιλοσοφία καταφέρνει, μέσω της παραμόρφωσης των άντικειμένων, να άμβλύνει τις κοινωνικές άντιφάσεις, ώστε ή έκάστοτε κυρίαρχη τάξη να διατηρείται στην έξουσία. Η παραδοσιακή φιλοσοφία δέν διαθέτει λοιπόν καμία έπαναστατικότητα.

Ο Άλτουσέρ θεωρεί ότι ο «παραδοσιακός» μαρξισμός κινείται και αυτός στην ίδια βάση με τον ιδεαλισμό. Μετατρέπεται σέ δόγμα επιβάλλοντας τούς δικούς του νόμους στην κίνηση των πραγμάτων και της ιστορίας και στη συνέχεια έπεμβαίνει στα πράγματα και τά προσαρμόζει στο δικό του άκλόνητο μοντέλο. Πάνει λοιπόν να είναι υλισμός άφου αυτό που κάνει είναι να άντικαθιστά την ιδέα ή τό όν της παραδοσιακής φιλοσοφίας με την «ύλη». Τό πιο άκραίο παράδειγμα που άποδεικνύει τον παραπάνω ισχυρισμό είναι ο σταλινισμός που χρησιμοποιεί τη φιλοσοφία ως άλλοθι, για να νομιμοποιήσει την έξουσία του και να δικαιολογήσει τά έγκλήματά του. Ο υλισμός παραμένει λοιπόν μία μορφή «μεταμφιεσμένου ιδεαλισμού», κατά τη διατύπωση του ίδιου του Άλτουσέρ.

Ποιά είναι όμως ή άποψη του Άλτουσέρ για την υλιστική φιλοσοφία που του επιτρέπει να άσκει την παραπάνω κριτική; Ποιά είναι ή προέκταση της σκέψης του Μάρξ που προτείνει: "Άς την έξετάσουμε μέσα από την επίδραση του Μακιαβέλλι.

Τό πρώτο πράγμα που γοήτευσε τον Άλτουσέρ στον Μακιαβέλλι είναι ή πρωτοτυπία της σκέψης του που συνιστά και τη μοναξιά του. Ο συγγραφέας του *Ηγεμόνα* είναι ένας άν-

θρωπος αποδεσμευμένος από τὰ αυτονόητα πού βασίλευαν τήν εποχή πού ζούσε. Αυτή ή ανεξαρτησία τής σκέψης του αποτελει προϋπόθεση για τή δημιουργία μιὰς έντελώς νέας θεωρίας στά πλαίσια του πολιτικού στοχασμού. Τήν εποχή δηλαδή πού κυριαρχούν ό άριστοτελισμός και ή χριστιανική παράδοση πού ανασυνθέτουν τήν πραγματικότητα με ιδεαλιστικό τρόπο, ό Μακιαβέλλι στρέφεται προς τίσ αλήθειες τής πολιτικής πρακτικής για νά δημιουργεί γενικές έννοιες.

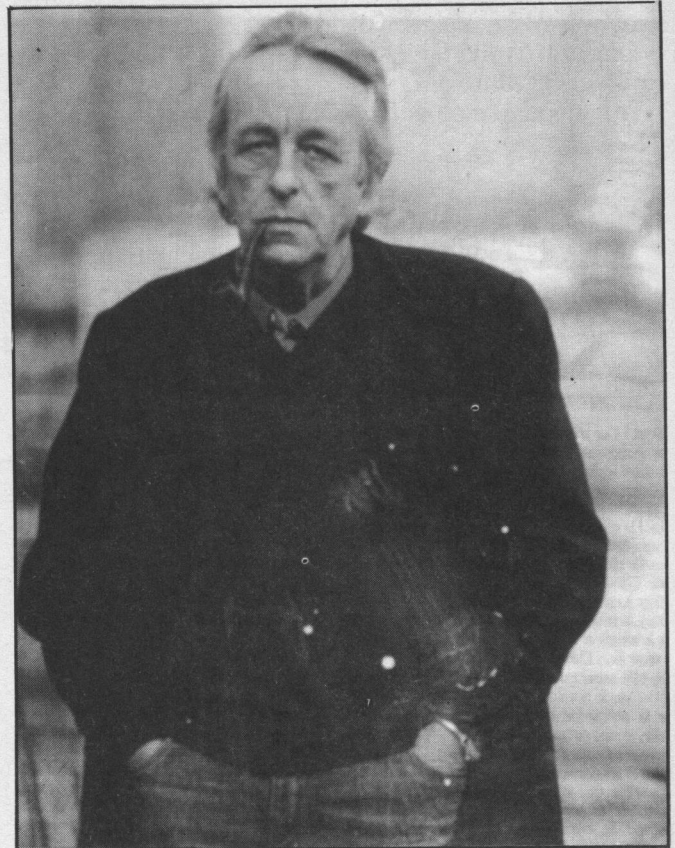
Ό Μακιαβέλλι, αφήνοντας κατά μέρος κάθε τελεολογία και υπερβατική αίτία, ανατρέχει στην πρακτική. Μελετά τὰ πολιτικά συμβάντα μέσα και έξω από τήν Ίταλία, τής εποχής του και παλαιότερων εποχών, και καταλήγει σε καθολικότητες πού του επιτρέπουν νά προβλέπει ή νά προτείνει. Αυτές οί κανονικότητες δέν έχουν σχέση με τήν απολυτότητα και τήν καθολική ισχύ πού χαρακτηρίζει τούς νόμους ή τίσ άρχές τής παραδοσιακής φιλοσοφίας αλλά και του παραδοσιακού μαρξισμού. Πρόκειται για κανονικότητες πού είναι άμεσα έξαρτημένες από τίσ συγκυρίες.

Ό τρόπος σκέψης του Μακιαβέλλι φέρνει στό νοϋ τον Έπικουρο πού άρνούμενος κάθε μυθολογική ή τελεολογική έρμηνεία του κόσμου θεώρησε ότι τό σύμπαν προήλθε από τήν τυχαία συνάντηση τών ατόμων στό κενό. Ό Μακιαβέλλι αντίστοιχα τοποθετεί στή θέση τής σχέσης αίτιου και αποτελέσματος τήν γεγονική άλληλουχία «έάν... τότε». Είναι μία άλληλουχία γεγονότων όπου τό «έάν» σημαίνει ότι υπάρχει μία γεγονική συγκυρία χωρίς αίτιο καταγωγής, ενώ τό «τότε» δηλώνει εκείνο πού έπεται ως παρατηρήσιμο και αποδοτέο στίς συγκεκριμένες συνθήκες. Δέν πρόκειται όμως για a priori συνθήκες όπως συμβαίνει στον Κάντ, πού ξεφεύγουν από κάθε συγκυρία, αλλά για συνθήκες ύλικής ύπαρξης, για τίσ υπάρχουσες συνθήκες τών πραγμάτων.

Ό Μακιαβέλλι εκτελεί έτσι μία μεγάλη στροφή στή μέχρι τότε παράδοση τονίζοντας τήν σημασία τής συγκυρίας και του συμβάντος. Αυτό προϋποθέτει πρώτα απ' όλα τήν αποδέσμευση του στοχαστή από τον παραδοσιακό τρόπο σκέψης, προϋποθέτει έναν άνθρωπο έλεύθερο. Αυτή τήν έλευθερία σκέψης απαιτεί και από τον ήγεμόνα προκειμένου νά κρατηθεί στην έξουσία.

Ό Μακιαβέλλι επιθυμεί τήν ένωση τής Ίταλίας. Για τήν ένωση τής υπάρχον όρισμένες προϋποθέσεις, τό «έάν»: Γεωγραφική ένότητα, αριθμός Ίταλών, κ.ο.κ. Αυτό πού απουσιάζει είναι ένας ήγεμόνας πού νά κατέχει τήν virtù και νά έχει fortuna, ώστε νά είναι δυνατή ή πραγματοποίηση του «τότε», ή ένωση τής Ίταλίας. "Ας εξετάσουμε αυτές τίσ έννοιες. Σύμφωνα με τον Άλτουσέρ, ή fortuna είναι ή καλή εύκαιρία και ή virtù ή εύφυΐα, ή διαίσθηση πού απαιτείται στον ήγεμόνα για νά εκμεταλλευθεί τήν καλή εύκαιρία πού του προσφέρεται. Ξαφνικά όμως αυτά τὰ δύο μετατρέπονται: fortuna είναι ό κενός χώρος και virtù ό άνθρωπος πού προέρχεται από τό τίποτα. Έδώ έγκείται ή πρωτοτυπία τής μακιαβελλικής σκέψης.

Ό Μακιαβέλλι θεωρεί ότι ό ήγεμόνας πού διαθέτει virtù είναι εκείνος πού έχει απαλλαγεί από ήθικές, πολιτικές και άλλου είδους δεσμεύσεις, έτοιμος ν' ανατρέψει τον νόμο, αποδεσμευμένος από κάθε είδους κοινωνικό ή πολιτικό καθορισμό: έλεύθερος. Fortuna είναι ό κενός χώρος, ό χωρίς πολιτική ύποδομή, χώρος στην ούσία άκυβέρνητος, έτσι ώστε δέν προβάλλει σοβαρά εμπόδια στην άσκηση τής έξουσίας από τον ήγεμόνα. Πρόκειται λοιπόν για μία συνάντηση κενού χώρου και

άνθρώπου προερχόμενου από τό τίποτα ή, διαφορετικά, έλεύθερου χώρου και έλεύθερου ανθρώπου.

Όστόσο ό ήγεμόνας πρέπει νά παρατείνει τήν «καλή του τύχη», για νά διατηρήσει τήν έξουσία, χρησιμοποιώντας τήν virtù πού τώρα μετατρέπεται σε σύνθεση πονηριάς, ένστικτου, δύναμης και ήθικότητας. Ό Μακιαβέλλι παρουσιάζει τον ήγεμόνα σαν μισό ζώο και μισό άνθρωπο, όπου όμως έχουν αναδιπλασιασμό του ζώου σε λιοντάρι και άλεπού. Στο λιοντάρι αντιστοιχεί ή δύναμη, στον άνθρωπο ή ήθικότητα και στην άλεπού τό ένστικτο και ή πονηριά. Η σύνθεση αυτών τών συστατικών τής virtù υποδεικνύει στον ήγεμόνα σε ποιές περιπτώσεις οφείλει νά είναι δίαιος και σε ποιές ένάρετος, προκειμένου νά έχει με τό μέρος του τό λαό.

Μ' αυτό τον τρόπο ό ήγεμόνας διαμορφώνει μία εικόνα, ένα «φαίνεσθαι» πού δέν είναι απαραίτητο ν' ανταποκρίνεται στο «είναι» του. Η εικόνα αυτή στηρίζεται στην τήρηση σωστών αποστάσεων από τό λαό. Προκειμένου νά μήν προκαλεί άγάπη και μίσος, πάθη πού ύπονομεύουν τήν έξουσία του, αλλά φιλότητα και φόβο, ό ήγεμόνας δημιουργεί ένα κενό ανάμεσα σ' αυτόν και τό λαό. Η επίτευξη τής φιλότητας και του φόβου προϋποθέτει τήν απόσταση του ήγεμόνα από τον ίδιο τον έαυτό του, ώστε νά χαλιναγωγεί τὰ πάθη του, νά δίνει τήν έντύπωση σταθερότητας.

Η εικόνα του ήγεμόνα έξαρτάται βέβαια και από τό περι-

βάλλον του, τό στρατό, τήν αὐλή, τίς τελετές, ὅμως ὅλα αὐτά δημιουργοῦνται ἀπό τόν ἴδιο γιά νά κρατηθεῖ στήν ἐξουσία. Αὐτό πού ὀνομάσαμε παραπάνω παράταση τῆς καλῆς τύχης εἶναι στήν οὐσία ἡ διαμόρφωση τῶν ὄρων ἀπό τόν ἴδιο τόν ἡγεμόνα καί ἀφορᾶ τήν ιδέα πού ἔχει ὁ λαός γι' αὐτόν. Μ' ἄλλα λόγια τήν *ιδεολογία*.

Τό παράδειγμα τοῦ Καίσαρα Βοργία εἶναι ἐνδεικτικό ὄλων τῶν παραπάνω:

«Ἐνας ἄνθρωπος τοῦ τίποτε... Βέβαια ἦταν γιός ἑνός Πάπα, πού ὅμως δέν τόν ἀγαποῦσε καί γιά νά τόν ξεφορτωθεῖ τοῦ κληροδότησε ἕνα κομμάτι γῆς ἀπό τήν Ρομανία... Ἐνα κομμάτι ἀπό τὰ κράτη τοῦ Πάπα. Ὅμως ξέρομε, κι ὁ Μακιαβέλλι ἐπέμενε πολύ σ' αὐτό, ὅτι τὰ κράτη τῆς Ἑκκλησίας ἦταν ἀκυβέρνητα, χωρίς καμιά πολιτική ὑποδομή... ἦταν τὸ πλήρες πολιτικό κενό, μιά ἄλλου τύπου γύμνια, μ' ἄλλα λόγια ἕνας χώρος κενός, χωρίς οὐσιαστική ὑποδομή πού θά μπορούσε νά γίνει ἐμπόδιο στήν ἀρετή τοῦ μέλλοντος νέου ἡγεμόνα... Ἀπό αὐτή τή συνάντηση ἑνός ἀνθρώπου τοῦ τίποτα, γυμνοῦ... κι ἐνός κενοῦ χώρου... γεννήθηκε ἡ εὐκαιρία του καί ἡ ἐπιτυχία του. Ὁ Καίσαρ μπόρεσε ν' ἀναγνωρίσει σ' αὐτή τή συνάντηση τήν εὐκαιρία μᾶς τύχης πού γνώριζε νά τήν ἀρπάξει, ὅπως ἀρπάζουν «μία γυναίκα ἀπό τὰ μαλλιά» (Μακιαβέλλι). Μέσα σ' αὐτό τὸ κενό ὄρηκε τὸν τρόπο νά οἰκοδομηθεῖ δομές καί νά ἰδρῦσει ἕνα βασίλειο. Πήγαινε νά τὸ μεγαλώσει καί μπορούσε κατὰ τὸν Μακιαβέλλι νά δημιουργήσει τήν ἰταλική ἐθνική ἐνότητα ἂν ὁ Καίσαρ δέν ἀρρώσταινε ἀπό πυρετό στά μολυσμένα ἔλη τῆς Ραβέννας καί δέν ἦταν ἀπὼν ἀπὸ τήν Ρώμη, ἐκεῖ ὅπου μία ἄλλη ἀποφασιστική εὐκαιρία προσφερόταν, ὅταν πέθανε ὁ Πάπας» (σ. 121).

Ὁ Μακιαβέλλι ἀντιλαμβάνεται τὸ σημαντικότερο ρόλο τῆς ιδεολογίας στήν πολιτική πρακτική. Ἐνῶ λοιπὸν οἱ ἄλλοι συζητοῦν ἢ ἀναζητοῦν τρόπους γιά νά θεμελιώσουν τήν κυριαρχία τους ἀνατρέχοντας στή φύση, στό δίκαιο ἢ στό θεό ὁ Μακιαβέλλι ἀνακαλύπτει τὸ ρόλο τῆς ιδεολογίας ὡς ὄργανο τῆς ἐκμεταλλεύτριας τάξης πού τῆς ἐπιτρέπει νά ἀναπαράγει τίς συνθήκες ἐκείνες πού θά τήν διατηρήσουν στήν ἐξουσία. Ἡ κυρίαρχη τάξη ἔχει ἀνάγκη νά μετασηματίζει τὴ θίαη ἐξουσία σέ συναινετική, νά ἀποσπᾷ τήν ὑπακοή τοῦ λαοῦ, καί αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μόνο μέσω τῆς ιδεολογίας.

Ὁ Ἄλτουσέρ μελετᾷ τὸν Μακιαβέλλι καί δέχεται τήν ἐπιρροή του ἐνῶ διαπιστώνει τήν πλάνη τοῦ παραδοσιακοῦ μαρξισμοῦ καί τήν ἀνάγκη νά συνεχιστεῖ ἡ μαρξιστική σκέψη πρὸς ἄλλη κατεύθυνση. Ὁ Μακιαβέλλι τὸν βοηθᾷ ν' ἀνασυνθέσει τήν ὑλιστική φιλοσοφία ὅπου καταφέρει νά ἐνώσει τὴ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλλι μὲ τὴν μοναξιά τοῦ Μάρξ.

Ἡ φιλοσοφία κατὰ τὸν Ἄλτουσέρ δέν εἶναι μία θεωρητικὴ δραστηριότητα ἀσχετὴ μὲ τὴν πραγματικότητα. Σημαντικοὶ φιλόσοφοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀναπτύσσουν ἕνα σύστημα πού ἐκφράζει τίς κοινωνικοπολιτικὲς συνθήκες ὅπου ζοῦν:

«Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι εἶχαν... διαφορετικὴ συνείδηση τῆς ἀποστολῆς τους: Ἦξεραν ὅτι ἀπαντοῦσαν στὰ μεγάλα πρακτικὰ καί πολιτικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους: Πῶς νά προσανατολιστεῖ κανεὶς στό στοχασμὸ καί τὴν πολιτική; Τί νά κάνουμε; Πρὸς τὰ πού νά κατευ-

θινθοῦμε; Ἦξεραν ἐπίσης ὅτι αὐτὰ τὰ πολιτικὰ ἐρωτήματα ἦταν ἱστορικῆς σημασίας. Ἀκόμη καί ἂν τὰ θεωροῦσαν αἰώνια, ἤξεραν ὅτι ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὰ διοικητικά συμφέροντα τῆς κοινωνίας γιά τὴν ὁποία στοχάζονταν». (σ. 65)

Ὁ Ἄλτουσέρ δέχεται καί προεκτείνει τὸ μακιαβελλικὸ σχῆμα «ιδεολογία-ἐξουσία» ἐντάσσοντας σ' αὐτὸ καί τὴ φιλοσοφία. Ἡ λειτουργία τῆς συνίσταται στήν ἐξάλειψη τῶν ἀντιφάσεων πού παρουσιάζουν οἱ διάφορες ιδεολογίες καί στήν ἐνοποίηση τους, ὥστε νά προκύψει μιά κυρίαρχη ιδεολογία πού θεωρεῖται κάτοχος τῆς ἀλήθειας. Πρόκειται γιά μιά διαδικασία θεωρητικοποίησης πού στηρίζεται στήν παραμόρφωση τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν, προκειμένου νά διατηρηθεῖ ἡ ἐξουσία τῆς κυρίαρχης τάξης. Γι' αὐτὸ ὁ Ἄλτουσέρ χρησιμοποιεῖ συχνά στὸ ἔργο του τὸ τρίπτυχο φιλοσοφία-ιδεολογία-πολιτική.

Ἐπίσης, κατ' ἀναλογία μὲ τὴ μακιαβελλικὴ ἀπόρριψη τῆς προϋπάρχουσας φιλοσοφικῆς παράδοσης, ὁ Ἄλτουσέρ θά μᾶς μιλήσει γιά τὴ φιλοσοφία τοῦ «ἀστάθμητου», ἀπορρίπτοντας μὲ τὴ σειρά του ὄχι μόνο τὸν ἰδεαλισμὸ ἀλλὰ καί τὸν ὑλισμὸ ἔτσι ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ. Οἱ συνεχιστὲς τοῦ Μάρξ δέχθηκαν τὴν ἐπαναστατικότητα τῆς ἀνακάλυψής του, πού ἐστιάζεται στὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἀσχετὴ οὐσιαστικὴ κριτικὴ στήν παραδοσιακὴ φιλοσοφία χωρὶς νά εἶναι ἡ ἴδια φιλοσοφία, ὅμως, κατὰ τὸν Ἄλτουσέρ, τὴν παραμόρφωσαν, τὴν προσάρμοσαν στὸ κλίμα τῶν παραδοσιακῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων καί τὴν ἐγκλώδισαν σέ νόμους πού εἶχαν τὴν ψευδαίσθηση ὅτι εἶναι ἐπαναστατικοί.

Ὁ Ἄλτουσέρ τάσεται μὲ τὸ μέρος τοῦ Μακιαβέλλι καί τοῦ Μάρξ τονίζοντας τὴ σημασία τῆς πρακτικῆς ἐναντι τῆς θεωρίας καί τῶν ἀληθειῶν πού ὑπάρχουν σ' αὐτήν, ἐναντι τῆς «ἀλήθειας» πού ἀναζητᾷ ὁ ἰδεαλισμὸς. Μιλᾷ γιά τὴ σημασία τῆς ἀστάθμητης συγκυρίας, τῆς συνεύρεσης διαφόρων στοιχείων πού ὅταν συναντηθοῦν ἀποτελοῦν ἕνα ἀδιαμφισβήτητο γεγονός πού δέν ἀνάγεται σέ νόμους καί νομοτέλειες. Ἐκεῖ πρέπει νά στραφεῖ ὁ ὑλισμὸς, στὴ μελέτη αὐτοῦ τοῦ ἀστάθμητου ὡς γεγονότος ἀποδοτέου σέ συγκεκριμένους συνθήκες καί ὄχι στήν ὑπαγωγή του σέ νόμους. Αὐτὸ πού ὀφείλει νά κάνει ὁ ὑλισμὸς δέν εἶναι νά δημιουργεῖ ἀπλῶς μιά φιλοσοφία πού ἐνσωματώνει τὰ γεγονότα ὅπως ἡ παραδοσιακὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ χρειάζεται νά ῥθεῖ σέ ρήξη μ' αὐτήν καί τὴ μέθοδο τῆς ξεκινώντας ἀπὸ τὸ μηδέν, δηλαδή ἀπὸ τὸ κενό, ὅπως ὁ ἡγεμόνας τοῦ Μακιαβέλλι, χωρὶς καμιά ἀξίωση ἀπόλυτης ἀλήθειας, ἀρνούμενη κάθε ἀρχικὴ αἰτία καί κάθε σκοπὸ. Μία φιλοσοφία πού θά ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας ὅπως καί τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ἐναντι τοῦ ὑποκειμένου πού τὴν προσλαμβάνει.

Διαβάζοντας κανεὶς τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ ἐνθουσιάζεται μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἰκανότητά του νά ἀνακαλύπτει σημεῖα σύγκλισης τόσο διαφορετικῶν φαινομενικὰ στοχαστῶν, ἀλλὰ καί μὲ τὴν δική του ἐπιθυμία νά γίνει ὁ ἴδιος σύντροφος στὴ μοναξιά τους. Ἡ μοναξιά αὐτὴ ὑπομένεται μονάχα ὅταν ὑπάρχει ἡ δύναμη πού πηγάζει ἀπὸ μιά μεγάλη ἀλήθεια.

Ἡ πρόταση τοῦ Ἄλτουσέρ θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἄν οἱ ὑλιστὲς θέλουν νά εἶναι ἐπαναστάτες πρέπει «νά κόψουν τὸ κεφάλι τοῦ Σιγκάλα», τοῦ ὑπασπιστῆ τοῦ Καίσαρα Βοργία πού, ἀφοῦ ἐφάρμοσε τὴν πολιτικὴ του μὲ βάνανσο τρόπο, ὁ Καίσαρας, ὅταν ἐδραίωσε πιά τὴν ἐξουσία του, τὸν

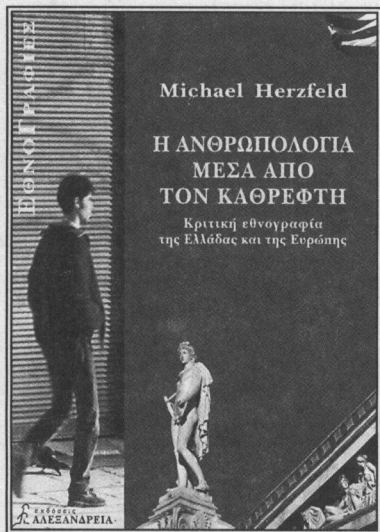
άποκεφάλισε για να κόψει κάθε δεσμό με τό παλιό καθεστώς, να δημιουργήσει εκείνο τό κενό πού απαιτείται ώστε να γεννηθεί ή νέα ήγεμονία· οί ύλιστές όφείλουν να διαρρήξουν κάθε δεσμό με τόν παραδοσιακό τρόπο σκέψης και να ανατρέψουν τήν φιλοσοφική τους παράδοση, είτε ύλιστική είτε ιδεαλιστική, πού τούς καθλώνει, ώστε να δημιουργήσουν μία «νέα ήγεμονία», έναν νέο ύλισμό ξεκινώντας άπ' τό μηδέν: τό ση-

μείο σύγκλισης τού Μάρξ και τού Μακιαβέλλι, πού συνιστά και τήν έπαναστατικότητα τής σκέψης τους.

Κλείνοντας θά συμφωνήσω, λοιπόν, με τόν Άρ. Μπαλτά και τόν Γ. Φουρτούνη στό ότι «αυτή ή φιλοσοφία σύντομα θ' άρχίσει να συζητείται ξανά με τήν προσοχή πού τής άρμόζει. Οί καιροί πού ζοϋμε τό άπαιτούν» (Όλ. Άλτουσέρ και τό τέλος τού κλασικού μαρξισμού, έκδ. Ό Πολίτης, Άθήνα 1994, σ. 23).

ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

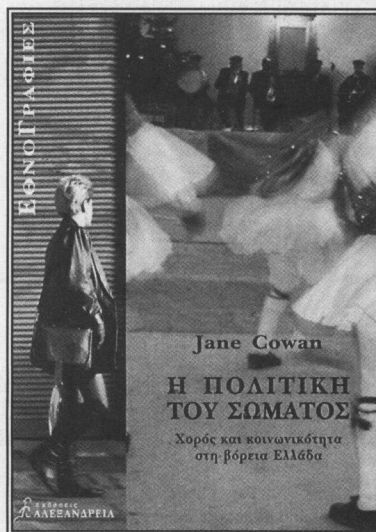
Μια νέα σειρά στις εκδόσεις Αλεξάνδρεια για την ανθρωπολογική θεωρία και έρευνα στον ελληνικό χώρο

«Η παρούσα εργασία αποτελεί την προσπάθεια ενός ανθρωπολόγου να ξαναβρεί τις πηγές της κοινωνικής σκέψης μέσα στην ίδια την κοινωνία. Και δεδομένου ότι η κοινωνική ανθρωπολογία, ως υστερότοκο (και γι' αυτό ίσως υπερβολικά ευαίσθητο) τέκνο του Διαφωτισμού, αναζητεί τις ιστορικές πηγές της στην Ελλάδα, πώς θα μπορούσε να ασκήσει την πιο διεισδυτική αυτοκριτική, αν όχι σε σχέση με τη χώρα που επανειλημμένως υποχρεώνεται να προσθέσει τή λέξη «νεότερη» ή «σύγχρονη» για να υπενθυμίσει

στους δήθεν θαυμαστές της ότι εκεί ζουν –τολμώ να πω– άνθρωποι πραγματικά ζωντανοί; ...Η χώρα που αναγκάστηκε να σηκώσει όλο το βάρος της ξενόφερτης εμμηνείας του ευρωπαϊκού παρελθόντος παρουσιάζει ίσως το πιο γόνιμο έδαφος για μια τέτοια αναθεώρηση της πολιτισμικής ιεραρχίας.»

ΜΑΙΚΑ ΧΕΡΤΣΦΕΑΝΤ

«Ο χορός στην Ελλάδα έχει μελετηθεί σχεδόν αποκλειστικά από τη σκοπιά της λαογραφίας, μιας επιστήμης βασισμένης στο ρομαντικό εθνικισμό... Ωστόσο, ο συνδυασμός του χορού με εθνικά θέματα δεν επιτρέπει τη θεώρησή του ως τόπου όπου εκτυλίσσονται ταπεινότερες αλλά πλουσιότερες και πολυπλοκότερες μορφές πολιτικής δράσης – σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, πολιτικές και κοινωνικές διακρίσεις, κοινωνική κατασκευή ταυτοτήτων... Αντί να θεωρήσω τους χορευτές βουβή σώματα που ενσωματώνουν παθητικά αχρονικούς κληρονομημένους «τύπους» χορών, τους προσεγγίζω σαν δράντα υποκείμενα που, ενώ έχουν διαμορφωθεί από αυτές τις συλλογικές μορφές έκφρασης, διαπραγματεύονται συγχρόνως νέα νοήματα γι' αυτές. Παραδόξως, η εντατική επικέντρωση στο χορό οδηγεί σε μιαν ευρύτερη διαπίστωση: ο χορός μάς εισάγει στην κοινωνία.»

ΤΖΕΗΝ ΚΑΟΥΑΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813, fax 3838173
Στοά του Βιβλίου: Πεισμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, τηλ. 3311719

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ

του Νικόλα Σεβαστάκη

Ο Χάνς-Γκέοργκ Γκάνταμερ είναι μιά ξεχωριστή μορφή της σύγχρονης έρμηνευτικής φιλοσοφίας που γονιμοποιήθηκε από τη σκέψη του Χαϊντεγκερ αλλά, όπως και στην περίπτωση του Πάωλ Ρικέρ στη Γαλλία, πήγε πολύ πέρα από τους δασκάλους και τις πολύμορφες επιρροές τις οποίες δέχθηκε.

Στό κείμενο που παρουσιάζω εδώ βρίσκουμε μιά συμπυκνωμένη και διανγή πρόταση για την έρμηνευτική του Διαφωτισμού και την περιοδολόγηση της ιστορίας του Λόγου. Τά ζητήματα που εγείρονται και οι άπορίες οι οποίες αναφέρονται στην ανάγνωση του κειμένου είναι φυσικά πολλές και κρίσιμες. Θά προσπαθήσω, με συντομία, νά αναφερθώ σε κάποιες από αυτές.

Από μιά πρώτη ματιά, καταλαβαίνει κανείς πώς ο Γκάνταμερ ανασυνθέτει την κλασική χαϊντεγκεριανή αντίληψη της «δυτικής μεταφυσικής» εισάγοντας ένα στοιχείο παραγνωρισμένο και υποτιμημένο από τον δάσκαλο. Μιλώ συγκεκριμένα για τό πολιτικό στοιχείο. Οι τρεις μορφές Διαφωτισμού τις οποίες αναφέρει ο Γκάνταμερ μπορεί νά θυμίζουν κάπως τις «έποχές του Είναι» αλλά προκύπτουν σε ένα άλλο επίπεδο, άφανές στην ιστορική έρμηνευτική του Χαϊντεγκερ: τό επίπεδο της δομικής σχέσης του δυτικού Λόγου (έλληνικού, πρωτονεωτερικού και σύγχρονου) και της πολιτικής ερώτησης. "Αν για τόν Γκάνταμερ δέν μπορούμε νά μιλούμε για Διαφωτισμό στην περίπτωση των έξευρωπαϊκων πολιτισμών είναι κυρίως για λόγους πολιτικούς. Οι γνώσεις όρθολογικού χαρακτήρα, ακόμα και ή «ύπολογιστική» νόηση, δέν είναι προνόμιο του δυτικού κόσμου αφού απαντώνται και άλλοι. Άλλά ή σύνδεση της γνώσης, του ύπολογιστικού σκέπτεσθαι και του προβλήματος της πολιτικής κουλτούρας κάνει τό έλληνοδυτικό παράδειγμα

μοναδικό: μέ τήν έννοια ότι άνοίγει τίς ιστορικές δυνατότητες μιάς ιστορίας του Διαφωτισμού μέ πολλές μορφές οι οποίες άξιώνουν οικουμενικές-πλανητικές άποκρίσεις τόσο στό ζήτημα του χαρακτήρα της γνώσης όσο και στό ζήτημα του χαρακτήρα της έξουσίας και της σχέσης των ανθρώπων μέ τήν πολιτεία.

Ός έρμηνευτικός φιλόσοφος, ο Γκάνταμερ άποδίδει θεμελιώδη σημασία στη γλωσσική συγκρότηση του ανθρώπινου είναι και σε αυτό δέν πρωτοτυπεί. Τόσο ο Χαϊντεγκερ όσο και ο Βιτγκενστάιν ή οι μετααναλυτικοί φιλόσοφοι στράφηκαν προς αυτή τήν κατεύθυνση και τίς έδωσαν βαρύτητα και σημασία για τόν όρίζοντα κάθε σύγχρονης θεωρίας του πράττειν ή της θέλησης. Άλλά για τόν Γκάνταμερ τό γλωσσικό άνοιγμα του ανθρώπινου είναι δέν έχει τόσο ένα όντολογικό-ύπαρκτικό νόημα ούτε μιά πραγματιστική και λειτουργική σημασία όσο ένα νόημα πρακτικό και πολιτικό. Ο άνθρωπος είναι ως γλώσσα, ως λόγος. Ο λόγος του όμως άναζητεί τήν έκφραση κοινών σκοπών, τήν «άλληλεγγύη», τή συγκρότηση και άνασυγκρότηση της σχέσης του μέ τούς άλλους. Αυτή ή έννοια του λόγου μεταφράζεται ιστορικά σε διάφορες μορφές διαφωτιστικής κουλτούρας, σε όλα τά παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Γκάνταμερ. Στο παράδειγμα, λόγου χάρη, της μετάπτωσης του έλληνικού Λόγου σε Ratio ή στο παράδειγμα της σύγχρονης τεχνολογίας και των νέων τρόπων διάδοσης της πληροφορίας. Σε όλες αυτές τίς περιπτώσεις διαπιστώνεται μιά όρισμένη σχέση της όρθολογικής εξήγησης του κόσμου και των θεσμών της ανθρώπινης κοινωνίας.

Στό σημείο αυτό ή έρμηνευτική του Γκάνταμερ έπιμένει στις κρίσιμες στιγμές του Διαφωτισμού τόσο έντός του φιλοσοφι-

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

του Χάνς-Γκέοργκ Γκάνταμερ

Η μοίρα της σημερινής ευρωπαϊκής κουλτούρας έχει σημαδευτεί από τή σφραγίδα του μοντέρνου Διαφωτισμού. Στο περίφημο κείμενό του *Τί είναι ο Διαφωτισμός;* ο Ίμμάνουελ Κάντ εξέφρασε μέ παραδειγματικό τρόπο όλο τό σθένος του διαφωτιστικού συνθήματος: Sapere aude, έχε: τό θάρρος νά χρησιμοποιείς τή δική σου διάνοια, τόλμα

Μετάφραση (Νικόλα Σεβαστάκη) από τό συλλογικό έργο *Lumières et Romantisme*, έκδ. Gilbert Hotois, Vrin 1989.

νά γνωρίζεις. "Αν άληθεύει πώς τούτο τό παράγγελμα στεφόταν μέ πολεμικό τρόπο ένατίον κάθε σκοταδισμού, κρατικού και έκκλησιαστικού, αυτό δέν πρέπει νά άπαλείφει τό γεγονός πώς διαπνεόταν από ένα σχεδόν θρησκευτικό πάθος. Αυτό είναι όλοκάθαρο για εκείνους που γνωρίζουν τόν *Μαγεμένο Αύλό* του Μότσαρτ. Οι «αίθουσες της σοφίας» τίς οποίες έγκωμιάζει ο ήρωας του έργου Ζαράστρο (έμπνευση προφανώς από τή φιγούρα του Ζαρατούστρα) είναι ένας τόπος άδελφοσύνης και άνθρωπιάς στό μέσο ενός άνειρημένου κόσμου.

Σέ σύγκριση μέ άλλους γνωστούς μεγάλους πολιτισμούς, ο

ΧΑΝΣ-ΓΚΕΟΡΓΚ ΓΚΑΝΤΑΜΕΡ

κού κειμένου (στόν Καρτέσιο λ.χ.) όσο και εκτός φιλοσοφίας, σέ γεγονότα όπως ή Γαλλική Έπανάσταση και ή τεχνολογική έκρηξη του αιώνα μας. Τό κεντρικό ερώτημα πού άπασχολεί τό φιλόσοφο είναι έτσι ένα ερώτημα μετάφρασης τής δυναμικής των γνώσεων και των τεχνικών σέ πολιτική κουλτούρα. Προϋποθέτοντας τήν άμφισημία κάθε Διαφωτισμού, τήν διπλή του έκδωση, φοβάται περισσότερο τήν κυριαρχία μιάς μονοσήμαντης σκέψης πού θά άλλοίωνα, ριζικά, τήν κριτική ικανότητα των ανθρώπων νά άποφασίζουν γιά τό νόημα τής κοινωνίας και τής πολιτείας.

Θά ήταν παρερμηνεία νά θεωρήσουμε πώς ό Γκάνταμερ πιστεύει ότι τό σύγχρονο άδιέξοδο του Διαφωτισμού μπορεί νά αναπληρωθεί μέ τήν άπόκτηση κουλτούρας, μέ τήν πολιτισμική θωράκιση των άτόμων και των κοινοτήτων άπέναντι στή μονοσήμαντη τεχνοεπιστήμη. Ό ίδιος ό όρισμός πού δίνει στήν κουλτούρα, στήν Bildung, διαψεύδει κάθε στενά πολιτιστική σήμανση του όρου. Έδώ, ώστόσο, αναφέρεται ένα ερώτημα. Ό φιλόσοφος όρίζει τήν κουλτούρα ως φυσική γλώσσα τής ανθρώπινης συνθήκης, ως φυσικό σχηματισμό μορφών ζωής και έμπειρίας. Έτσι όμως άποκλείει τήν εργασία των «μεσολαθήσεων» και δίνει τήν εντύπωση πώς κάθε άπομάκρυνση άπό τούτη τή φυσική τεκτονική δημιουργία μäs πλησιάζει στή βαρβαρότητα. Πώς όμως γίνεται δυνατή μιά πολιτική κουλτούρα και μάλιστα ή κριτική δημοκρατική κουλτούρα αν δεν υπερβεί τους φυσικούς σχηματισμούς τής δεδομένης έμπειρίας, αν δεν δημιουργήσει νέους τρόπους άλληλεγγύης εκτός και πέραν των παραδοσιακών κοινοτικών τρόπων; Τό νά έπιμένουμε στήν εικόνα τής κουλτούρας ως φυσικού αυτόσχηματιζόμενου όλου δεν είναι ίσως τόσο άθώο πολιτικά. Ένδέχεται νά

όδηγει σέ μιά κοινοτιστική ψευδαίσθηση άπολύτως συμμετρική μέ τήν ψευδαίσθηση του σύγχρονου οικονομικού εγωισμού. Μπορεί μέ άλλα λόγια νά υποθάψει μιά αντιπολιτειακή κουλτούρα ή όποια στό όνομα τής άλληλεγγύης και των προαιώνιων φυσικών δεσμών άρνεϊται κάθε υπερεθνική ολοκλήρωση ως τεχνητή, ψευδή και άναυθεντική.

Θά πεί κανείς πώς ό Γκάνταμερ έπισημαίνοντας τό διαφορούμενο χαρακτήρα κάθε Διαφωτισμού (άκόμα και τής σύγχρονης τεχνοεπιστήμης) δεν άφήνει περιθώρια γιά μιά καταστροφική και έσχατολογική θεώρηση των δημοκρατικών καιρών. Αυτό είναι τό χαρακτηριστικό γνώρισμα του κειμένου πού παρουσιάζουμε. Άλλά μένω μέ τήν εντύπωση πώς ή τελική πρότασή του, ή ιδέα πώς ή «άνθρωπιά του ανθρώπου» θά σταθεί έμπόδιο σέ ένα ένδεχόμενο τέταρτο κύμα Διαφωτισμού. επιδέχεται πολύ συζήτηση. Γιατί μοιάζει νά επιστρέφει στόν πιό παραδοσιακό άνθρωπισμό, στήν αντίθεση άνάμεσα σέ μιά λόγια και μιά πραγματιστική «κουλτούρα» ενώ όλη ή λογική του κειμένου στηρίζεται στήν επίκριση μιάς τέτοιας άφηρημένης διχοστασίας. Τό ερώτημα πού προκύπτει άπό όλα αυτά είναι ποιά πολιτική κουλτούρα μπορεί νά άποκριθεί στό σύγχρονο μετασχηματισμό του Διαφωτισμού. Ποιά πολιτική κουλτούρα έχει τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν έσωτερικό δεσμό άνάμεσα στις νέες τεχνοεπιστημονικές άφηγήσεις του κόσμου και στή γιγάντωση τής οικονομικής σφαίρας εϊς βάρος των παλαιότερων συμβολικών συστημάτων.

Η σκέψη του Γκάνταμερ, όπως συμπυκνώνεται στό κείμενο γιά τις τρεις μορφές Διαφωτισμού, προετοιμάζει τό έδαφος γιά άνάλογα κριτικά ερωτήματα πού περιμένουν, πάντοτε, τή διαθεσιμότητα των συγχρόνων.

δυτικός πολιτισμός σφραγίστηκε άπό τό σύνθημα του Διαφωτισμού και τό ύψωσε σέ άξίωμα γιά τήν όδό τής έπιστήμης, τής όρθολογικής εξήγησης και του έλλογου προσανατολισμού τής δράσης των ανθρώπων στόν κόσμο. Φυσικά, υπήρξαν και σέ άλλες μεγάλες κουλτούρες του παρελθόντος γνώσεις όρθολογικής φύσεως, γιά παράδειγμα ή αιγυπτιακή γεωμετρία πού χρησίμευσε στόν ύπολογισμό των φόρων γιά τήν εκμετάλλευση των άγρών ή άκόμη ή βαβυλωνιακή άλγεβρα ή όποια συνόδευε τήν παρατήρηση των άστρων και τήν έρευνα των μελλόντων. Αυτό πού έγκαινιάστηκε στήν Άπω Άνατολή ήταν ένας πολιτισμός όπου τό όρθολογικό, τό μυστικιστικό και τό έπικό συγχωνεύτηκαν σέ μιά ένότητα. Για τους άρχαίους Έλληνες, αντίθετα, καθοριστική υπήρξε ή ιδέα τής έπιστήμης προσανατολίζοντας έτσι τό πεπρωμένο τής ανθρωπότητας κατά τρόπο μεγαλειώδη και ίσως επικίνδυνο.

Σέ όλες τις φάσεις τής δυτικής ιστορίας ή έλευση του Διαφωτισμού στηρίχθηκε στήν έπιστήμη. Πρέπει, ώστόσο, νά δια-

κρίνουμε τρεις στιγμές: τόν άρχαίο ελληνικό Διαφωτισμό, τόν Διαφωτισμό των άραχών τής νεωτερικότητας και τό Διαφωτισμό του αιώνα μας. Τά ελληνικά Φώτα κατά βάση αρχίζουν πολύ πρώιμα. Ήδη στις άρχαιότερες πηγές, στόν Όμηρο και στόν Ήσιόδο, όπως και στους ποιητές και στους Τραγικούς, συναντούμε περιγραφές τής συνεχούς σύγκρουσης μεταξύ του ελληνικού πνεύματος και τής μυθικής του παράδοσης. Τόν πέμπτο αιώνα πρδ Χριστού αυτή ή κίνηση του πρώτου Διαφωτισμού στοχάστηκε γιά πρώτη φορά τόν έναντό της και εισήχθη μέ τή μορφή τής σοφιστικής στήν ήγεμονεύσα Άθήνα τής εποχής. Μέ διεισδυτικά όπλα μιά έφευρετική ρητορική και τή λογική του έπιχειρήματος έδωσε μάχες εναντίον των παραδοσιακών μορφών τής κοινωνικής ζωής. Όταν οι μεγάλοι Έλληνες στοχαστές, ό Σωκράτης, ό Πλάτων και ό Άριστοτέλης κατάφεραν νά συμφιλώσουν τήν καινούργια όρθολογικότητα μέ τή θρησκευτική υπόσταση τής παράδοσής τους, έτοϋτο πήρε τή σημασία μιάς πραγματικής ιδρυτικής πράξης

μέσα στην κρίση του ελληνικού βίου. Η σύνθεση που επιτεύχθηκε επέζησε μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου και καθόρισε το χριστιανικό αναπροσανατολισμό της Δύσης ως τους μεταγενέστερους αιρούς. Τότε όμως θριαμβώσε ένα νέο κύμα Διαφωτισμού. Στους κόλπους της ζωής της οργανωμένης με βάση τους κανόνες της χριστιανικής Έκκλησίας και την πολιτική διαθήκη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι πειραματικές επιστήμες κέρδισαν την πρώτη θέση στον πολιτισμό του δέκατου έβδομου αιώνα, κατά ένα μέρος στη βάση της ελληνικής επιστήμης και της μετάδοσής της από τους Άραβες στον ύστερο δυτικό Μεσαίωνα και κατά ένα άλλο μέρος με την επανανάκαμψη της αρχαίας κουλτούρας από τον ούμανισμό. Η μαθηματική κατασκευή ως θεμέλιο της εμπειρίας έγινε ή νέα μέθοδος και ο Καρτέσιος ο πρώτος φιλόσοφος συνήγορός της. Και βεβαίως ή νέα συνείδηση του πνεύματος της επιστημονικής μεθόδου δεν υπήρξε δίχως οικουμενιστικές διλήψεις. Ο ίδιος ο Καρτέσιος ανέμενε από τούτη την επιστήμη μιά αύξηση της ευημερίας, ακόμα και τη σημαντική επιμήκυνση του χρόνου της ανθρώπινης ζωής, έτσι όπως συνέβη στον αιώνα μας. Από την άλλη όμως είχε απόλυτη συνείδηση του μακρού και προοδευτικού χρόνου αυτών των εξελίξεων και δεν έθεσε άμεσα σε άμφισβήτηση την ήθική και κοινωνική οργάνωση της θρησκευτικής και πολιτικής ζωής. Συνιστούσε μάλλον να ακολουθούμε μιά προσωρινή ήθική που έπρεπε να διατηρήσει την έγκυρότητά της κατά τη διάρκεια της επαναστατικής εποχής της νέας επιστήμης.

Στην πολιτισμική μας συνείδηση έχει παραμείνει ολοζώντανη ή ποιότητα της έντασης μεταξύ παράδοσης και επανάστασης κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων. Γνωρίζουμε μέχρι ποιο σημείο ριζοσπαστισμού έφτασε ή χειραφέτηση του πολίτη, την έναρξη της οποίας σηματοδότησε ή γαλλική Έπανάσταση. Όπως επίσης και την ρομαντική αντίδραση που βρήκε την έκφρασή της στην περίοδο της Παλινόρθωσης. Γνωρίζουμε ακόμα τίς καινούργιες εντάσεις που δημιουργήθηκαν με τη γέννηση του βιομηχανικού προλεταριάτου στην κοινωνική ζωή της Ευρώπης και την προοδευτική απομάκρυνση των ανθρώπων από τη θρησκευτική και εκκλησιαστική τους παράδοση. Την έπαύριο της καταστροφής του πρώτου παγκοσμίου πολέμου όλα αυτά έγιναν σαφή για όλους, όταν συγκροτήθηκε στην Ανατολή τό πρώτο άθεο κράτος της ευρωπαϊκής ιστορίας — μάλλον ολόκληρης της ανθρώπινης ιστορίας. Μόνο όμως με τη συμφορά του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου και τίς κατοπινές τεράστιες προόδους της βιομηχανικής τεχνικής, δηλαδή αρκετά αργά, διαδόθηκε ή συνείδηση μιάς τρίτης ανανέωσης του Διαφωτισμού. Η συνείδηση αυτή διακρίνεται από την ύποσχεσή της — και τούτο ανεξαρτήτως γενικών φιλοσοφικών και ιδεολογικών πλαισίων — για μιά ορθολογική κυριαρχία της κοινωνίας που θά συμπλήρωνε την ορθολογική κυριαρχία πάνω στις δυνάμεις της φύσης, έτσι όπως αναπτύχθηκε από τον δέκατο έβδομο αιώνα κι έπειτα. Υπήρξε ή αρχή της εποχής των κοινωνιολόγων και των κοινωνικών επιστημών.

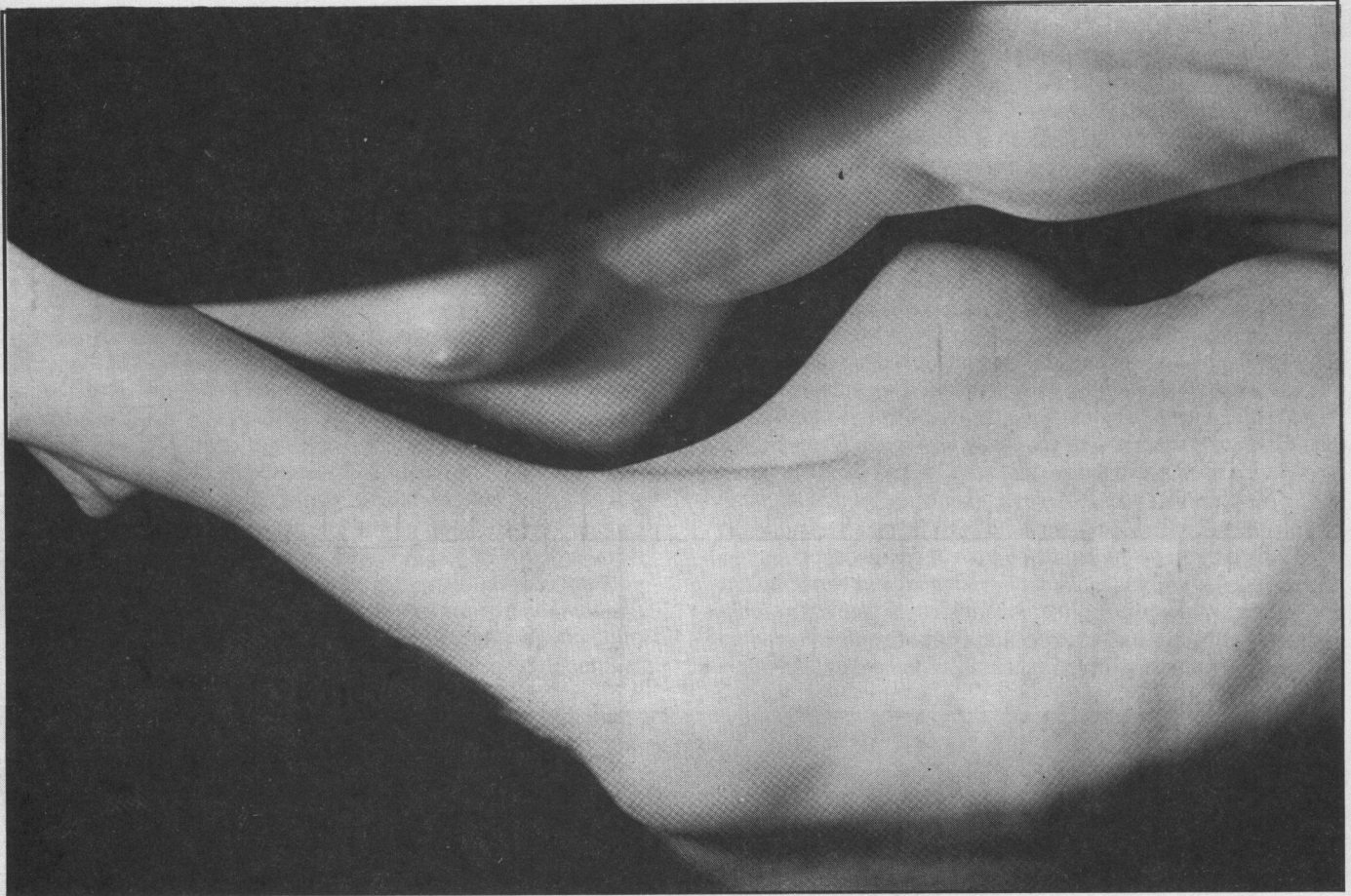
Δέν μπορούμε να πούμε, ωστόσο, πώς οι πρωτοπόροι της επιστήμης έκαναν δικό τους σύνθημα αυτή τη τρίτη έκδοχή Διαφωτισμού. Στη ζωή μου, είχα συχνά την τύχη να συναντήσω έρευνήτες πρώτης γραμμής στον τομέα των φυσικών επιστημών και κάθε φορά έμενα κατάπληκτος βλέποντας με πόση διαύγεια φυσικοί, χημικοί, βιολόγοι κ.ά. αναγνώριζαν τά όρια της ίδιας της επιστήμης τους και αντιμετώπιζαν με μιά

δόση ειρωνείας τον ένθουσιασμό της κοινής γνώμης που περιμενε από αυτός σωτηρία και ευημερία. Και τούτο παρά τίς άναμφισβήτητες προόδους που έπληθαν στη ζωή των ανθρώπων από τίς επιστήμες. "Αν οι τάσεις για έξορθολογισμό της σύγχρονης κοινωνίας και οικονομίας είναι αναντίρρητες, ο πραγματικά φωτισμένος έρευνήτης δέν συμμερίζεται, ωστόσο, στο έλάχιστο τίς ψευδαισθήσεις για μιά πλήρη οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας από την επιστήμη. Ο μεγάλος κοινωνιολόγος Μάξ Βέμπερ δέν βρήκε πιά ευχάριστη λέξη για τό χαρακτηρισμό αυτού του μέλλοντος που έξαγγέλονταν με τρόπο αναπόδραστο από τον όρο «γραφειοκρατικοποίηση».

Οι λόγοι αυτής της εξέλιξης είναι προφανείς. Οι τεχνολογικές κατασκευές που έγιναν δυνατές από την επιστήμη και διαμορφώνουν τη σύγχρονη ζωή μας, προσφέρουν ένα μοντέλο κυριαρχίας βασισμένο στον ύπολογισμό και στην αξιόπιστη πρόβλεψη που καθορίζει όλη την πρακτική μας σκέψη. Τό γενικό νόημα της πράξης τό όποιο περιλαμβάνει άσφαλώς κάθε τεχνολογία αλλά σημαίνει κυρίως πρακτική σοφία και ήθικοπολιτική ορθολογικότητα άπωθήθηκε εκτός της γενικής συνείδησης από τη στιγμή κατά την οποία οι δέδαιες και επιστημονικά θεμελιωμένες γνώσεις επέξέτειναν την εφαρμογή τους στο σύνολο της κοινωνικής πραγματικότητας. Άλλά στην πραγματικότητα, ή εφαρμογή νόμων ή γενικών κανόνων δέν είναι διόλου ή μοναδική ορθολογική πλευρά της πράξης. Η πρώτη της άποστολή είναι μάλλον να καθορίζει έάν πότε και σε ποιές συνθήκες, είναι ορθολογικές παρόμοιες εφαρμογές.

Γι' αυτό απαιτείται ή ικανότητα του κρίνειν. Η λέξη αυτή, την οποία εισήγαγε ο Κάντ αλλά παραμένει ακόμα κατανοητή — άκόμη και αν δέν μπορεί δυστυχώς να βρει εφαρμογές παρά σπανίως — χαρακτηρίζει την ικανότητα την εφαρμοζόμε κανόνες με ορθολογικό τρόπο, πράγμα απαραίτητο. Γιατί, όπως τό διέγινωσε ο Κάντ, δέν ύπάρχει κανόνας που να μās δείχνει πότε και πώς πρέπει να εφαρμοζόμε κανόνες. Έδώ βρίσκονται τά όρια των υπηρεσιών που μπορούν να παράσχουν οι επιστήμες στον άνθρωπο. Η εφαρμογή της επιστήμης στην πρακτική ζωή δέν μπορεί με τη σειρά της να έδράζεται μόνο στην επιστήμη. Έδώ αποφασίζει ή πράξις και κυρίως ο πολιτικός Δόγος μέσω ορθολογικής εφαρμογής.

Που όμως έδράζεται ή πολιτική ορθολογικότητα; Αυτόνοητο είναι ότι πρέπει να συμπεριλαμβάνει γνώση και επιστήμη. Σε ποιά βάση όμως στηρίζεται αυτή καθεαυτή ή πολιτική ορθολογικότητα; Όχι φυσικά στις καλές συμβουλές της επιστήμης και των ανθρώπων της. Μιά κοινωνία που δέν γνωρίζει άλλες συμβουλές από αυτές που της προσφέρει ή επιστήμη είναι άσυμβούλευτη στο θέμα της εφαρμογής της επιστήμης. Τί μπορεί να μās βοηθήσει να βρούμε συμβουλή; Τίποτα βεβαίως που θά μπορούσαμε να πράξουμε ύλικά γιατί σε μιά τέτοια περίπτωση πάλι θά ήταν άποφασιστικό στοιχείο ή επιστημονική γνώση. Για να προσδιορίσω τούτο θά ήθελα να χρησιμοποιήσω μιά λέξη ή όποια από πρώτη ματιά προσφέρεται για παρανοήσεις. Τη λέξη κουλτούρα. Προφανώς δέν έννοώ εδώ τον όριοθετημένο τομέα της σχολικής εκπαίδευσης, της άγωγής των ενήλικων ή της πολιτιστικής ζωής. Κουλτούρα σημαίνει περισσότερο, κάτι που δέν μπορούμε να κατακτήσουμε θέτοντας σκοπούς, συνειδητές διαμεσολαθήσεις και μηχανισμούς αλλά κάτι που διαμορφώνεται, με την έννοια του σχηματισμού των δουνών ή άλλων φυσικών σχηματισμών τούς όποιους κανείς δέν έποίησε καί αποτελούν αυτό που έγιναν. Με αυτή την έννοια μπορούμε να μιλούμε για πολιτική κουλτούρα έάν απο-

μακρύνουμε τήν ιδέα μιᾶς σχολικῆς ἢ πανεπιστημιακῆς μάθησης πού θά διδασκόταν ὡς «πολιτική κουλτούρα».

Ἡ πολιτική κουλτούρα εἶναι ἐπίσης περισσότερο αὐτό πού ἔγινε, οἱ κοινωνικές συνειδήσεις πού διαμορφώθηκαν μεταξύ ἀνθρώπων καί εἶναι ἀπαραίτητες ὡς ἔσχατο θεμέλιο κάθε ὀργάνωσης τοῦ βίου. Μποροῦμε ἐξάλλου νά τήν ἀποκαλέσουμε «ἀλληλεγγύη». Πρόκειται γιά κάτι τό ὁποῖο δέν μποροῦμε ἀπλῶς νά διεκδικοῦμε ἀλλά πρέπει νά θρῖσκειται ἐδῶ ὥστε νά μποροῦμε νά αἰσθανόμαστε καί νά δηλώνουμε ἀλληλέγγυοι μέ ἕνα ἄλλο ἄτομο, ἕνα κράτος ἢ μέ ὁ,τιδήποτε ἄλλο.

Πῶς ὁμως διαμορφώνεται μιᾶ γέτοια ὀρθολογικότητα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι καθαρή: μέ τή γλώσσα, μέ τό γεγονός τῆς συνομιλίας, μέ τή συμμετοχή σέ ὁ,τι λένε ἢ εἶπαν κάποιιοι ἄλλοι καί σέ ὁ,τι ἔχει εἰσέλθει στή συνολική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς. Πρέπει νά θυμηθοῦμε ἐδῶ τή θεμελιώδη ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τό κοινωνικό ὄν τοῦ ἀνθρώπου: εἶναι τό «ζῶον λόγον ἔχον». Ἡ κλασική λατινική μετάφραση λέει: εἶναι τό animal rationale, τό ἔμβιο ὄν πού ἔχει λογική. Μετάφραση παραπλανητική διότι θέτει μιᾶ ἔννοια ὀρθολογικότητας τήν ὁποία συνδέουμε μέ τήν ἔννοια τῆς ὑπολογιστικῆς διάνοιας. Λόγος σημαίνει ὁμως μέ τρόπο ἀπολύτως σαφῆ «γλώσσα». Αὐτό διακρίνει τόν ἀνθρώπο ἀπό τά ἄλλα ἔμβια ὄντα. Κι αὐτά ἐπίσης μποροῦν νά ἀναγγεῖλουν τόν κίνδυνο μέ τή κραυγή ἢ μέ ἄλλες ἠχητικές μεταδόσεις — ἄς θυμηθοῦμε τά τι-

τιδίσματα τῶν πουλιῶν. Μεταδίδουν ἀκόμα ἕνα εὐχάριστο νέο, τροφή, λεία ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο. Ἀλλά, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ φύση δέν πῆγε πιό μακριά στά ζῶα. Ὁ ἀνθρώπος, ἀντίθετα, ἔχει τό λόγο. Μπορεῖ δηλαδή νά παίρνει τίς ἀποστάσεις του, νά φρενάρε τήν ἀμεσότητα τῶν ἐπιθυμιῶν, νά ἀναπαριστᾷ ἕνα πράγμα ὅπως εἶναι δίχως νά ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία τοῦ πράγματος. Ἐπειδή ἔχει τό λόγο, ὁ ἀνθρώπος ἀπελευθερώθηκε ἀπό τήν ἀμεση πίεση τοῦ παρόντος. Ἐχει ἐπιλογές. Τήν ἐπιλογή τῶν ὀρθῶν μέσων γιά τοῦς σκοπούς του ἐνῶ μπορεῖ νά συνεννοηθεῖ μέ τοῦς ἄλλους γιά τήν ἐκλογή κοινῶν στόχων καί μέ βάση αὐτό νά δημιουργήσῃ μιᾶ ὀργάνωση τῆς ζωῆς πού νά διέπεται ἀπό τό δίκαιο. Γι' αὐτό καί ἀνθρώπος πού ἔχει τή γλώσσα, τό λόγο, εἶναι οὐσιωδῶς πολιτικός: μέ βάση τή γλωσσική του συγκρότηση διαμορφώνεται σέ αὐτόν μιᾶ πολιτική ὀρθολογικότητα τήν ὁποία μοιράζεται μέ τοῦς ἄλλους.

Ὅφειλουμε πάντως νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ παρεμβολή τῆς μοντέρνας ἐπιστήμης καί τῶν τεχνολογικῶν τῆς ἐφαρμογῶν ἐπηρέασε ἐξίσου βαθιά τήν πολιτική ζωῆ τῆς ἀνθρωπότητας καί τή γλώσσα τῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ πολιτική κοινότητα τήν ὁποία ὀνομάζουμε δημοκρατία δέν ἐδράζεται πλέον στή δυνατότητα ἐνός ἐκάστου νά μιλά μέ τόν καθένα καί νά ἀπευθύνεται σέ ὅλους τοῦς ἄλλους κατά τρόπο ὥστε νά διαμορφώνονται κοινές πεποιθήσεις καί ἀποφάσεις. Ἡ στεντόρεια φωνή

δέν έπαρκει πλέον, και όχι μόνον αυτή. Τό ραδιόφωνο και ή τηλεόραση άγγίζου, ακόμα και σε μία κοινωνία έκατομμυριών κατοίκων, όλους αυτούς που θέλουν νά άκουñ ή νά βλέπουν. Άξιοσημείωτο είναι όμως πως τούτο δέν έκπροσωπει μία πραγματική άνταλλαγή όπου οι άνθρωποι μιλούñ μεταξύ τους. Ο όμιλητής, με τή βοήθεια των τεχνικών μέσων που τού προσφέρουν τήν άνάλογη δυνατότητα, μπορεί δίχως άμφιβολία νά φτάνει σε όλο τόν κόσμο. Ποιός είναι όμως αυτός ο κόσμος; Πρόκειται έν γενέει για άκροατές και θεατές έκπομπών που μεταδίδονται με τεχνικά μέσα τά όποία με τή σειρά τους μπορούν νά γίνουñ άντικείμενο μιας άλληλοπροσέγγισης μεταξύ ανθρώπων. Τό πολλαπλών έφαρμογών σύστημα τής πολιτικής πληροφόρησης επιβάλλεται μέχρι τό επίπεδο τής άμεσης όμιλιακής άνταλλαγής. Και δέν είναι άπαραίτητο νά έξάγει κανείς άρνητικά συμπεράσματα. Ίσως με τόν καιρό, ή ανθρωπότητα μάθει νά κρατά τό κεφάλι έξω από τό νερό σε αυτό τό ρεύμα των πληροφοριών, νά διατηρεί μία δική της κρίση και τή δυνατότητα νά επιλέγει τίς πληροφορίες που θά ήθελε νά έξετάσει. Δέν μπορούμε νά έλπίζουμε κάτι τέτοιο παρά μόνο εάν επιτευχθεί μία όρισμένη άρμονία ανάμεσα στους τρόπους σχηματισμού τής κριτικής ικανότητας και στους πολιτικούς τρόπους πληροφόρησης. Αυτοί είναι οι σκοποί που έξυπηρετουñ τους δημοκρατικούς μας θεσμούς: τό άντιπροσωπευτικό σύστημα των κοινοβουλευτικών όπως και τό άντιπρο-

σωπευτικό σύστημα τής πολιτικής τής πληροφόρησης και σε τελική άνάλυση τού συνόλου τής πολιτικής μας άγωγής.

Δέν άγνοώ πως όλες αυτές είναι μορφές όργάνωσης μιας κοινωνίας καθορισμένης από τήν τεχνοεπιστήμη και πως σε τούτη τήν κοινωνία κυριαρχεί ένας τρόπος σκέψης έλάχιστα ευνοϊκός στον έλεύθερο σχηματισμό κρίσης. Δέν χωρεί άμφιβολία πως οι χώροι έλευθερίας στους όποιους ό πολίτης ενός σύγχρονου κράτους έχει μία έλευθερία επιλογής είναι ύπερβολικά περιορισμένοι. Αυτό όμως άντισταθμίζεται από τό γεγονός πως ό έξαναγκασμός που άσκείται στις μορφές τής ζωής μας αφήνει έναν επίσης μειωμένο χώρο έλευθερίας και σε όσους λαμβάνουν πολιτικές άποφάσεις. Αυτή ή κατάσταση άύξασνόμηνης έλλειψης έλευθερίας έναντι ενός ολοένα ένισχυόμενου κοινωνικού μηχανισμού είναι άναντίρροπη. Και, ώστόσο, εκεί που ζούñ οι άνθρωποι, έστω και σε συνθήκες άπουσίας πολιτικής έλευθερίας ή άκρoίας οικονομικής έκμετάλλευσης, παραμένει για κάθε ανθρώπινη ζωή ένας έλεύθερος χώρος επιλογής, ένας έλεύθερος χώρος όμιλιας και άκρόασης και μαζί με αυτό — έστω και σε ένα πολύ περιορισμένο μέτρο— ή δυνατότητα νά διαμορφώνει κανείς τίς δικές του κρίσεις και νά άναπτύσει άύθεντικές μορφές άλληλεγγύης. Κανένας έπισημονικός Διαφωτισμός, καμιά τέταρτη όδος τού Διαφωτισμού δέν θά μπορεί στο μέλλον νά εκριζώσει ολοσχερώς τήν δική μας ανθρωπότητα.

«Ο ΤΑΞΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ»

Ἡ συμβολή τοῦ Τζέφρυ ντέ Σαίντ Κρουά στή μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καί στή μαρξιστική θεωρία τοῦ Δημήτρη Κυριάτα

Οταξικός ἀγώνας στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο τοῦ ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ Τζέφρυ ντέ Σαίντ Κρουά εἶναι ἀπό διάφορες πλευρές ἓνα ἀφόρητο βιβλίό. Πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι πολύ μεγάλο γιά τά γούστα τῆς ἐποχῆς μας. 840 πυκνοτυπωμένες σελίδες (732 στό πρωτότυπο), πού ἀντιστοιχοῦν σέ τρεῖς ἢ τέσσερις κανονικά τυπωμένους μεγάλους τόμους, γιά νά δειχθεῖ ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός κόσμος μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ ἐποικοδομητικά μέ μαρξιστικές ἐννοιες φαντάζουν ὑπερβολικές. Λίγοι θά ἐξοικονομήσουν τό χρόνο νά τό διαβάσουν ἀπό τήν ἀρχή ἕως τό τέλος. Ἐπιπλέον, τό βιβλίό αὐτό θά τό βροῦν ἀνυπόφορο γιά οὐσιαστικότερους λόγους καί οἱ δύο μεγάλες κατηγορίες ἀνθρώπων στούς ὁποίους κυρίως ἀπευθύνεται.

Οἱ ἱστορικοί τῆς ἀρχαιότητος, καί ὅλοι ὅσοι θά ἤθελαν νά ἀντλήσουν ἱστορικές πληροφορίες ἀπό τίς πολύχρονες ἐρευνες τοῦ συγγραφέα, θά δυσκολευτοῦν νά ἀπομονώσουν τά πραγματολογικά του στοιχεῖα ἀπό τό ἐρμηνευτικό του σχῆμα. Σχεδόν ὅλες οἱ ὀξυδερκεῖς καί πρωτότυπες ἱστορικές παρατηρήσεις, ὅπως, γιά παράδειγμα, σχετικά μέ τή χρήση τῶν δούλων στήν ἀγροτική παραγωγή, τό θεσμό τῆς τυραννίας στίς ἀρχαῖες ἑλληνικές πόλεις, τήν κατάλυση τῶν ἑλληνικῶν δημοκρατιῶν κατά τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους ἢ τήν ἐγκατάσταση βαρβάρων ἐντός τῶν συνόρων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι ἐνταγμένες σέ μιά προβληματική ταξικῆς πάλης καί ἐκμετάλλευσης. Ἔτσι, ὁποῖος ἐνδιαφέρεται γιά αὐτό τό εἶδος πληροφοριῶν εἶναι ὑποχρεωμένος νά καταβάλλει, γιά νά τίς ἀποκτήσει, πολύ περισσότερο κόπο ἀπό ὅσο εἶναι συνηθισμένος ἢ θά θεωροῦσε ἀναγκαῖο.

Ἐνῶ ὅμως τό βιβλίό αὐτό εἶναι δύσπεπτο γιά τούς παραδοσιακοῦς ἱστορικούς, δέν εἶναι ἀντόχημα ἐλκυστικό γιά τούς μαρξιστές. Οἱ μαρξιστές, καί γενικότερα ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιά τό μαρξισμό, ἔχουν μάθει ὅτι θά ὀφειλαν νά γνωρίζουν κάτι γιά τήν ταξική διάθρωση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τόν δουλοκτητικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἦταν ὀργανωμένη ἡ πα-

ραγωγή του, καί γιά τή μετάβαση ἀπό τόν δουλοκτητικό κόσμο τῆς ἀρχαιότητος στόν μεσαιωνικό-φεουδαρχικό κόσμο μέ τή δουλοπαροικία. Ἄν ὅμως καταφύγουν μέ τέτοια διάθεση στό βιβλίό αὐτό θά δυσανασχετήσουν.

Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο συνυπῆχαν πολλοί τρόποι παραγωγῆς, καί ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο παράγονταν τά περισσότερα προϊόντα δέν ἦταν δουλοκτητικός. Ἀλλά οὔτε καί διαπιστώνει κάποια ἀνατροπή τῶν δουλοκτητικῶν σχέσεων. Ἰσχυρίζεται ὅτι στά μέσα τοῦ ἔβδομου μ.Χ. αἰώνα, ἐποχή στήν ὁποία σταματᾷ τήν ἐρευνά του, ἡ δουλεία δέν εἴπαι πρὸς ἐξαφάνιση. Τό χειρότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἀντί γιά δουλοπάροικους, πού ὑποτίθεται ὅτι θά ἔπρεπε νά ἀντικαταστήσουν τούς δούλους στήν παραγωγή, ὁ συγγραφέας περιγράφει καμιά δεκαριά κατηγορίες ἐργαζομένων, μέ διαφορετικά ὀνόματα, διαφορετική νομική ὑπόσταση καί διαφορετική ἱστορία — καί καμιά ἀπό αὐτές δέν συμπιπτει μέ τούς δουλοπάροικους τοῦ Μεσαίωνα, ὅπως ἔχουμε μάθει νά τούς φανταζόμαστε.

Ὅρισμένες κατηγορίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐργαζομένων συνυπῆχαν μέ τούς δούλους ἐξ ἀρχῆς — ἐνδεχομένως προϋπῆχαν — ἄλλες ἐμφανίστηκαν μὲν ἀργότερα, ἀλλά ἡ ἐμφάνισή τους δέν σχετιζόταν αἰτιακά μέ κάποια κρίση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος. Ὅσο γιά κοινωνικές ἐπαναστάσεις, τίς ὁποῖες ἔχουν συνηθίσει νά ἀναζητοῦν οἱ μαρξιστές στήν ἱστορία, ὁ συγγραφέας δέν ἔχει τίποτα νά πεῖ. Ἀκόμα καί τίς γνωστές ἐξεγέρσεις τῶν δούλων κατά τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους μόλις πού τίς ἀναφέρει καί τίς προσπερνᾷ χωρίς πολλά σχόλια. Ὅποιος ἔχει ἐτοιμαστῆ νά διαβάσει στό βιβλίό αὐτό πού ἐπιγράφεται *Ὁ ταξικός ἀγώνας στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο* πληροφορίες γιά τούς «πολέμους τῶν δούλων» θά ἀπογοητευθεῖ οἰκτρά. Ἐπιπλέον θά ἀποθαρρυνθεῖ ἐπειδή, γιά νά μάθει πῶς κατανοεῖ ὁ συγγραφέας τή γνωστή σύντομη παράγραφο πού τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ἀφιερώνει στή

διαδοχή των ταξικών σχέσεων στην ιστορία, θά χρειαστεί να διαβάσει εκατοντάδες πυκνοτυπωμένες σελίδες με πλήθος από άπιστευτες λεπτομέρειες. Στο τέλος θά μείνει, επιπλέον, με πολλές απορίες αναπάντητες.

Όντε Σαίντ Κρουά είχε αναμφίβολα σοβαρότατους λόγους που άποφάσισε να γράψει αυτό τό τεράστιο βιβλίο. Ο Μάρξ, ο Ένγκελς και ο Κάουτσκι, για να έπεξεργαστούν τις θεωρητικές τους προτάσεις περί ιστορικής εξέλιξης, μελέτησαν τά έργα των καλύτερων ιστορικών της εποχής τους — και όχι μόνο αυτών. Οί ιστορικές άδυναμίες που διαπιστώνουμε σήμερα στά έργα τους ήταν ιστορικές «άδυναμίες» του 19ου αιώνα, όχι δικές τους. Οί κληρονόμοι τους κράτησαν πολλές φορές τις θεωρητικές τους προτάσεις ως τελεσίδικες και άδιαφύρησαν για τή συνεχιζόμενη ιστορική έρευνα. Αυτό είχε ως συνέπεια τή δημιουργία ενός χάσματος ανάμεσα στή μαρξιστική θεωρία της ιστορίας και τήν ιστοριογραφία. Μετά τήν Οκτωβριανή Έπανάσταση, ή κυρίαρχη όρθοδοξία άπαιτούσε τήν ύποταγή της ιστορικής έρευνας στήν κωδικοποιημένη πιά θεωρία του ιστορικού υλισμού. Η μαρξιστική παιδεία όφειλε να προσφέρει άλλά και καθαρά ιστορικά πρότυπα —δηγηγός δράσης. Η νεότερη ιστοριογραφία, παρά τά άλματα που πραγματοποιούσε, άντιμετωπίστηκε με καχυποψία και έχθρότητα.

Άλλά ή εποχή της θεωρητικής εϋδαιμονίας πέρασε και ό μαρξισμός εισήλθε σέ μιά περίοδο θεωρητικών άναταραχών. Οί φωνές που θεωρούσαν τά παραδεκτά πρότυπα άνεπαρκή, δογματικά και, τελικά, άποπροσανατολιστικά άρχισαν να πληθαίνουν — κάποιοι έκαναν άνοικτά λόγο για «κρίση του μαρξισμού». ¹ Άπό τά τέλη της δεκαετίας του '60 χρονολογούνται οι σημαντικότερες προσπάθειες για τήν ανανέωση της μαρξιστικής θεωρίας. Τά νέα πρότυπα ιστορικής ανάλυσης που προτάθηκαν έγιναν σταδιακά σέ έντυπωσιακό βαθμό περίτεχνα και φιλοσοφικά έπεξεργασμένα. Ίδιαίτερα όσα άσχολούνταν με τις λεγόμενες μεταβατικές περιόδους. ²

Η ανανέωση του μαρξισμού όφειλόταν πρωτίστως στά πολιτικά προβλήματα του σοσιαλισμού — του ύπαρκτου και του ιδεατού. Οί ανανεωτές της μαρξιστικής θεωρίας είχαν τό δλέμμα στραμμένο στον «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό» και τά άδιέξοδά του. Αυτό είναι εύλογο. Όπως είχε παρατηρήσει με έμφαση ό Λουί Άλτουσέρ ήδη από τήν εποχή που ξεκινούσε τή δική του παρέμβαση, ή θεωρία της ιστορίας άναπτύσσεται μέσα στην ίδια τήν ταξική πάλη. ³ Κατά παρόμοιο όμως τρόπο, στην ανανέωση της μαρξιστικής θεωρίας θά έπρεπε να όδηγήσουν και τά νέα πορίσματα των ιστορικών του Μεσαίωνα και της αρχαιότητας.

Στό χώρο των μεσαιωνικών σπουδών, τις καθυστερήσεις της μαρξιστικής θεωρίας άρχισαν ήδη πριν από τόν πόλεμο να ύπερκαλύπτουν άλλες σημαντικότερες θεωρητικές παρεμβάσεις. Οί μαρξιστές μεσαιωνολόγοι, ώστόσο, δέν έμειναν πίσω. ⁴ Άρκετοί από αυτούς ήταν πρωτοπόροι ταυτοχρόνως στην έρευνα και τή μαρξιστική θεωρία — ιδιαίτερα στά ζητήματα μεταβάσεων από τόν μεσαιωνικό στον σύγχρονο κόσμο. ⁵

Στό χώρο των σπουδών της αρχαιότητας, τά πράγματα εξέλιχτηκαν με βραδύτερους ρυθμούς. Τά θεωρητικά κενά του μαρξισμού άρχισε να καλύπτει από τή δεκαετία του '50 κυρίως ό Μόουζες Φίνλεϋ. Ο Φίνλεϋ εργάστηκε στή βάση μιας ανανεωμένης έκδοχής έννοιών του Μάξ Βέμπερ με μιά δόση μαρξισμού της Σχολής της Φραγκφούρτης. ⁶ Μετά τόν Κόσμο του Όδυσσέα, που άποτελεί τό μανιφέστο της νέας θεωρητικής προσέγγισης, ⁷ άκολούθησαν πλήθος δημοσιεύματα. Κο-

ρυφαίο ύπηρξε Η αρχαία οικονομία. ⁸ Τό βιβλίο αυτό επέδρασε καταλυτικά στις ιστορικές σπουδές του αρχαίου κόσμου. Η προσέγγιση του Φίνλεϋ έγινε άποδεκτή και από πολλούς μαρξιστές μελετητές της αρχαιότητας που έπιζητούσαν τήν ανανέωση του κλάδου τους — ακόμα και στή Γαλλία, κέντρο τότε των νέων μαρξιστικών άναζητήσεων. ⁹

Όντε Σαίντ Κρουά ήταν ήδη μαρξιστής πριν στραφεί στην ιστορία της ελληνικής αρχαιότητας. Τόν είχε κερδίσει ή ύπόθεση του σοσιαλισμού πριν από τόν πόλεμο, αλλά αρχικά εργάστηκε ως νομικός. Όταν μετά τόν πόλεμο άποφάσισε να εγκαταλείψει τό δίκαιο και να σπουδάσει ιστορία, ό κατεξοχήν μαρξιστής μελετητής της ελληνικής αρχαιότητας ήταν ό Τζόρτζ Τόμσον. ¹⁰ Ο Τόμσον, που συνέχισε σέ μεγάλο βαθμό τήν παράδοση του Ένγκελς, ύπηρξε έξαιρετικά δημοφιλής στους μαρξιστικούς κύκλους της εποχής, αλλά δέν συγκινούσε τους ιστορικούς της αρχαιότητας. ¹¹ Οί ιστορικοί της αρχαιότητας κινούνταν ήδη σέ κατευθύνσεις τελείως διαφορετικές από εκείνες των συναδέλφων τους της εποχής του Μάρξ και του Ένγκελς.

Όντε Σαίντ Κρουά δέν πήγε να σπουδάσει ιστορία με τόν Τόμσον αλλά με τόν Χούγκο Τζόουνς — έναν από τους έπιφανέστερους ιστορικούς της αρχαιότητας. Ο Τζόουνς, που παραμένει σχεδόν άγνωστος στην Ελλάδα, ¹² δέν είχε καμιά σχέση με τό μαρξισμό ή οίαδήποτε άλλη συγκροτημένη θεωρία. Δίδασκε όμως κάτι που όντε Σαίντ Κρουά τό διαφύλαξε ως κόρην όφθαλμού για όλη του τή ζωή: τό μέγιστο καθήκον του ιστορικού είναι να γνωρίζει καλά τις πηγές και να παρουσιάζει τά ιστορικά γεγονότα κατά τό δυνατόν άντικειμενικά — ιστορική αλήθεια ύπάρχει και ό ιστορικός όφείλει να τήν άναζητεί. Όπως σημειώνει ό ίδιος όντε Σαίντ Κρουά στο βιβλίο του, σεβάστηκε πάντα τή ρήση ενός άλλου μεγάλου άγγλου ιστορικού: «Ένα γεγονός είναι ένα ιερό πράγμα, και ή ζωή του δέν πρέπει ποτέ να θυσιάζεται στο δωμά μιας γενίκευσης» — δηλαδή μιας θεωρητικής κατασκευής. ¹³

Όντε Σαίντ Κρουά συμπλήρωσε τήν αρχή αυτή που του δίδαξαν οι δάσκαλοί του με μιά δεύτερη. Όταν ό ιστορικός έχει πιά κάνει τό καθήκον του έναντι των γεγονότων, έχει χρέος να τά άναλύσει και να τά έρμηνεύσει στή βάση σαφώς διατυπωμένων θεωρητικών προτάσεων. Ο ίδιος παραμένει πάντα άφοσιωμένος στο μαρξισμό, χωρίς όμως να ισχυρίζεται ότι ό μαρξισμός άποτελεί τή μοναδική θεωρία με έρμηνευτικές δυνατότητες. Ύπερασπίζεται τό μαρξισμό του, επικαλούμενος τις άποδείξεις κάθε φορά άρετές του, όχι κάποια εκ των προτέρων δεδομένη άξια. Με έμφαση καλεί τους άναγνώστες του να συγκρίνουν τή δική του έρμηνεία μιας ιστορικής εξέλιξης με άλλες διαθέσιμες έρμηνείες. Άλλά πάντως έπιζητεί τήν έρμηνεία. Η ιστορική αφήγηση χωρίς θεωρία μπορεί, κατά τή γνώμη του, να είναι κάποτε χρήσιμη, αλλά παραμένει κάτι ιδιαίτερα βαρετό για τά γούστα του. ¹⁴

Οί ιστορικές του σπουδές τόν όδήγησαν να ξεμπερδέψει γρήγορα με τήν άνθρωπολογική παράδοση που είχε άκολουθήσει ό Ένγκελς, καθώς και με τόν οικονομισμό που έδινε πρωτοκαθεδρία στις έμπορευματικές σχέσεις της αρχαιότητας. Οί ιστορικοί της μεταπολεμικής γενιάς είχαν δείξει ότι τά περί μητριαρχίας, τά περί πρώιμης νομισματικής κυκλοφορίας και τά περί τυραννίας ως άποτέλεσμα έμπορικών δραστηριοτήτων, που είχε άποδεχτεί ό Τόμσον, ήταν έντελώς άνυπόστατα. Έξίσου άπορριπτά ήταν όσα πίστευαν οι παλαιότεροι μαρξιστές περί μαζικής δουλείας και διαδοχικών κοινωνικών έπα-

ναστάσεων πού ανατρέπουν τίς κυρίαρχες κάθε φορά κοινωνικές σχέσεις. Ἀφοῦ λοιπόν τά γεγονότα δέν ταιρίαζαν μέ τή θεωρία, ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νά ἀναθεωρηθεῖ ἦταν ἡ θεωρία.

Ἐχοντας μαθητεύσει σέ μιά σχολή πού ἀναζητοῦσε τήν ἀκρίβεια καί τή λεπτομέρεια, ὁ ντέ Σαίντ Κρουά ἀνοίχτηκε σέ προσωπικές ἔρευνες. Τόν χαρακτήριζαν ἐξ ἀρχῆς ἡ μεθοδικότητα καί τό πάθος. Στά ἐνδιαφέροντά του συμπεριέλαβε τήν οἰκονομία τῆς ἀρχαιότητας καί πολλά ἄλλα κοινωνικά θέματα. Ἐργάστηκε ὁμως γιά πολλά χρόνια χωρίς νά προϋποθέτει κάποιο θεωρητικό πρότυπο ἱστορικής ἐξέλιξης. Ἐφ' ὅσον ὁ μαρξισμός πού γνώριζε δέν σεβόταν ἐπαρκῶς τά πορίσματα τῶν ἱστορικών, αἰσθάνθηκε ὑποχρεωμένος νά ἀνακαλύψει μόνος του τόν δικό του μαρξισμό, καί αὐτό ἀπαιτοῦσε χρόνο. Διάβασε ἔτσι συστηματικά τόν Μάρξ καί τόν Ἐνγκελς, στό πρωτότυπο καί σέ ἀγγλικές μεταφράσεις, ἀνετηρέαστος ἀπό τίς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Γιά νά ἀξιοποιήσει τό μαρξισμό στή μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ ντέ Σαίντ Κρουά δέν προσπάθησε νά τόν πλουτίσει καί νά τόν ἀναπτύξει, ἀλλά, ὅπως θά τό διατύπωνα ἐγώ, νά τόν φτωχύνει. Ἀπονόμωσε τίς ἐλάχιστες καί βασικές θεωρητικές προτάσεις τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς πού τοῦ φάνηκαν χρήσιμες, τίς ἐρμήνευσε μέ τόν τρόπο πού θεώρησε ὀρθότερο καί καταλληλότερο γιά τό θέμα του, καί τίς ἐφήρμοσε στή μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας. Παρά τίς ἑκατό περίπου

σελίδες πού ἀφιερώνει σχεδόν ἀποκλειστικά σέ ζητήματα θεωρίας, δέν ἀντλεῖ σχεδόν τίποτα ἀπό τίς περίτεχνες ἐπεξεργασίες τῶν γάλλων μαρξιστῶν. Γίνεται ἔτσι φανερός ἕνας ἀκόμα λόγος γιά τόν ὁποῖο τό βιβλίό αὐτό εἶναι ἀφόρητο γιά ὀρισμένους ἀναγνώστες. Ὁ ἀνανεωμένος μαρξισμός του δέν συνδιαλέγεται μέ τόν ἀνανεωμένο μαρξισμό τῶν γάλλων φιλοσόφων.

Χάριν παραδείγματος, μπορῶ νά ἐπαναλάβω σύντομα τρεῖς ἀπό τίς θεωρητικές προτάσεις στίς ὁποῖες βασίστηκε περισσότερο — γιά μιά τέταρτη θά κάνω λόγο παρακάτω.

Πρῶτον, οἱ κοινωνικές τάξεις ὀρίζονται πρωτίστως ὡς σχέσεις ἐκμετάλλευσης — ἢ, γιά νά τό ποῦμε μέ τά δικά του λόγια, εἶναι συλλογικές κοινωνικές ἐκφράσεις τοῦ γεγονότος τῆς ἐκμετάλλευσης. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὅταν ὑπάρχουν σχέσεις ἐκμετάλλευσης μεταξύ δύο ὁμάδων ἀνθρώπων, μποροῦμε νά μιλάμε γιά κοινωνικές τάξεις, ἢ ὑποδιαίρεσεις τάξεων, ἀκόμα κι ἂν δέν ὑπάρχει κοινή συνείδηση αὐτῶν τῶν σχέσεων, ἀκόμα κι ἂν δέν ὑπάρχει πολιτική συσπείρωση ἢ κοινή δράση.¹⁵ Ἐτσι, μολονότι οἱ δούλοι στήν ἀρχαιότητα δέν εἶχαν ταξική συνείδηση, καί μολονότι δέν ἀγωνίστηκαν σχεδόν ποτέ στό πολιτικό πεδίο γιά νά ἀνατρέψουν τήν κυριαρχία τῶν ἰδιοκτητῶν τους, κατά τόν ντέ Σαίντ Κρουά ἦταν ἡ κατεξοχῆν κοινωνική τάξη πού ὑφίστατο τήν οἰκονομική ἐκμετάλλευση τῶν ἰδιοκτητῶν της. Ὁ ταξικός ἀγώνας τῶν δούλων διεξήχθη, σχε-

δόν αποκλειστικά, στο οικονομικό πεδίο. Νά σημειώσουμε ότι η άποψη αυτή τόν διαφοροποιεί από άλλους μαρξιστές, μελετητές της αρχαιότητας, όπως τόν Βιντάλ-Νακέ, που οδηγήθηκε από τη θεωρία του στο συμπέρασμα ότι οι δούλοι δέν ήταν κοινωνική τάξη.¹⁶

Δεύτερον, εφόσον οι κοινωνικές τάξεις είναι συλλογικές οντότητες και όχι απλώς άτομα μεμονωμένων ατόμων, η εκμετάλλευση που υφίσταντο δέν ήταν ανάγκη νά έχει αποκλειστικά άμεση και ατόμική μορφή. Μέσω του συστήματος ένοικίας της γης, της φορολογίας, της υποχρεωτικής στρατολογίας και των άγγραιών, οι υποτελείς κοινωνικές τάξεις υφίσταντο συχνά έμμεση και συλλογική εκμετάλλευση. Έτσι ένας αγρότης ήταν μέλος μιάς υπό εκμετάλλευση τάξης, ακόμα κι αν δέν έρχόταν ποτέ σε άμεση επαφή με ένα μέλος μιάς ιδιοκτήτριας τάξης. Κατά παρόμοιο τρόπο, η προνομιούχος θέση ορισμένων μελών μιάς υπό εκμετάλλευση τάξης δέν επηρέαζε την τάξη τους ως κοινωνικό σύνολο.

Τρίτον, εφόσον οι κοινωνικές τάξεις είναι πρωτίστως σχέσεις εκμετάλλευσης, η ιεράρχηση των κοινωνικών σχέσεων σε μιά δεδομένη κοινωνία δέν εξαρτάται από τόν τρόπο με τόν οποίο παράγονται τά περισσότερα αγαθά, αλλά από τόν τρόπο με τόν οποίο οι κυρίαρχες τάξεις εξασφαλίζουν τήν κυριαρχία τους. "Η, με άλλα λόγια, η ιστορική ανάλυση δέν βασίζεται κυρίως στην παραγωγή αλλά στις κοινωνικές σχέσεις. Έτσι, μολονότι στην ελληνική αρχαιότητα, όπως γνωρίζουμε σήμερα ενώ τό άγνοούσαν ο Μάρξ και ο Ένγκελς στην εποχή τους, ο μεγάλος όγκος της αγροτικής παραγωγής ήταν προϊόν εργασίας ελεύθερων αγροτών, οι κυρίαρχες τάξεις άντλούσαν τό μέγιστο μέρος του πλεονάσματος που ιδιοποιούνταν από τήν εργασία δούλων. Γι' αυτό και ο ντέ Σαίντ Κρουά δηλώνει κατηγορηματικά ότι, στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής ήταν ο δουλοκτητικός.¹⁷

Οι θεωρητικές αυτές επιλογές, και ιδιαίτερα η άποψη του για τίς κοινωνικές τάξεις ως σχέσεις εκμετάλλευσης, τόν έφεραν σε σύγκρουση με τό κυριότερο έναλλακτικό θεωρητικό πρότυπο της εποχής του, αυτό που είχε εισηγηθεί λίγο νωρίτερα ο Φίνλεϋ. "Ο Φίνλεϋ δέν ήταν έχθρικός στο μαρξισμό, ούτε και απέριπτε τελείως τήν έννοια της κοινωνικής τάξης. Γι' αυτό και κέρδισε τήν εκτίμηση πολλών μαρξιστών ιστορικών της αρχαιότητας που είχαν άντιληφθεί τίς ανεπάρκειες του παραδοσιακού μαρξισμού. "Αλλά η έννοια της «εκμετάλλευσης» παρέμεινε σχεδόν αδιάφορη για αυτόν. "Όσο για τίς κοινωνικές τάξεις, αυτές τίς έβλεπε άλλοτε νά εμφανίζονται και άλλοτε νά εξαφανίζονται από τό προσκήνιο της ιστορίας.¹⁸

Κατά τή γνώμη του Σαίντ Κρουά είχε έρθει η ώρα ενός συνεπούς και συστηματικού μαρξισμού, με αυστηρούς όρισμούς και σεβασμό στα ιστορικά γεγονότα. Αυτό τό σκοπό ύπηρετεί τό βιβλίο του στο οποίο αφιέρωσε δέκα χρόνια έντατικότητας εργασίας, και αφού είχε προηγηθεί ένας επίσης μακροχρόνιος προβληματισμός.

Ο ντέ Σαίντ Κρουά παρουσιάζει τή μέθοδό του αναλυτικά στα εισαγωγικά κεφάλαια του βιβλίου του. Έκει σχολιάζει τή συνάφεια της ανάλυσης του Άριστοτέλη με εκείνη του Μάρξ. Για νά σχολιάσω τή μέθοδό του, όπως προκύπτει σε πρακτική μορφή μέσα από τήν εφαρμογή της, επέλεξα τό τρίτο μέρος του τέταρτου κεφαλαίου. Παρα τό ένδιαφέροντα τίτλο του, τό υποκεφάλαιο αυτό θά φανεί σε πολλούς άναγνώστες άχαρο και μάλλον βαρετό. Είναι όμως ένα από τά κεντρικότερα τμήματα του βιβλίου.

Ο τίτλος του υποκεφαλαίου «'Από τό δούλο στον πάροικο» (colonus στο πρωτότυπο — που κρατά συχνά άμετάφραστο ή ελληνική έκδοση) και η διαδεδομένη άντίληψη περί ιστορικής εξέλιξης προετοιμάζουν τόν άναγνώστη για μιά από τίς άκόλουθες έκδοχές. Είτε οι δούλοι μετεξελίχθηκαν στους δουλοπάροικους του Μεσαίωνα, όπως τους γνωρίζουμε ή όπως τους φανταζόμαστε, είτε άνατράπηκαν οι δουλοκτητικές σχέσεις και στή θέση των δούλων έμφανίστηκαν οι δουλοπάροικοι. Η ιστορική ανάλυση του ντέ Σαίντ Κρουά μās οδηγεί ώστόσο σε μιά άλλη κατεύθυνση.

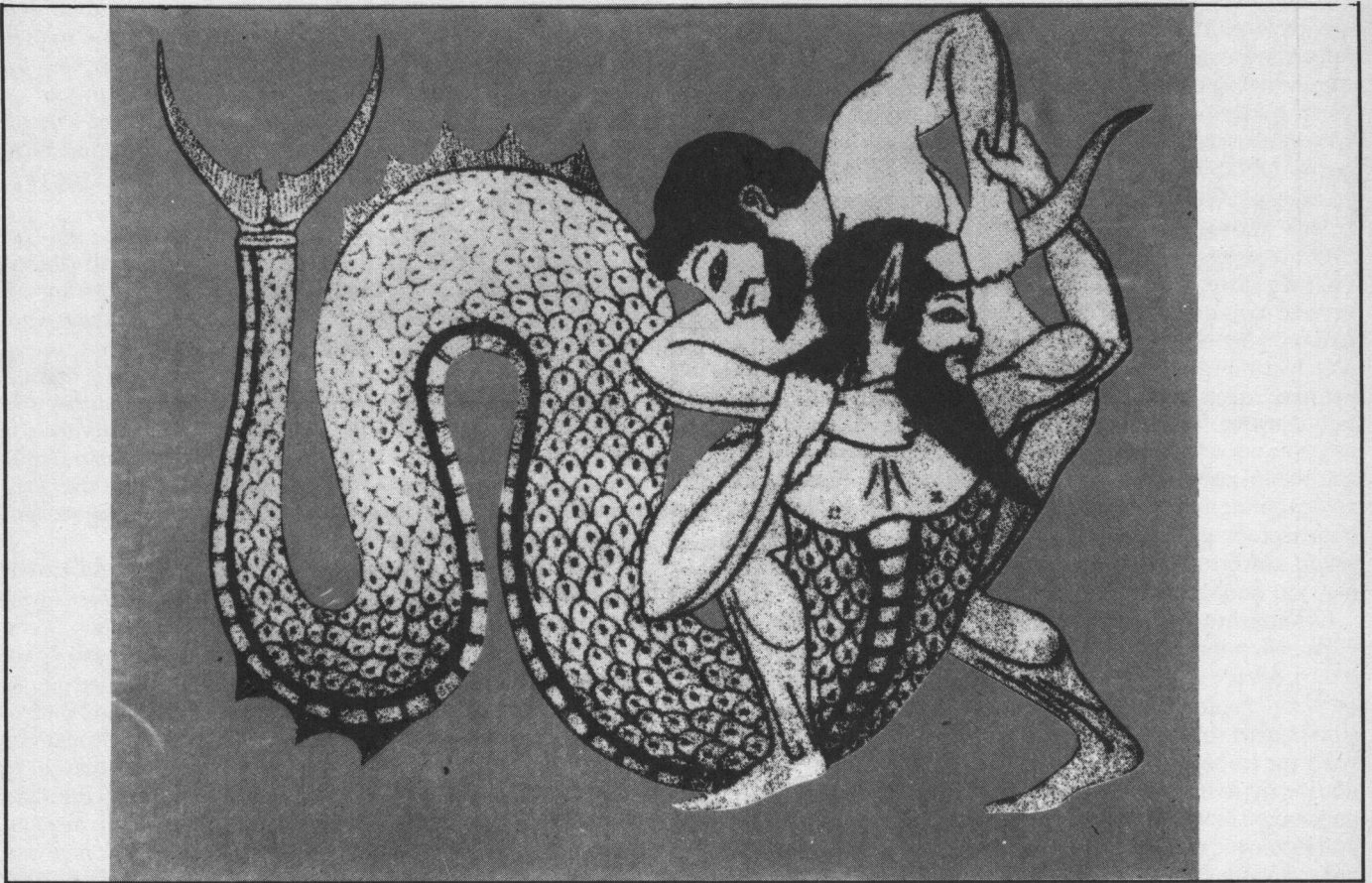
Σέ όλη τήν αρχαιότητα, κατ' έξοχήν παραγωγικές τάξεις ήταν οι δούλοι και οι ελεύθεροι αγρότες, άλλοι από τους οποίους κατείχαν δική τους γη και άλλοι ένοικίαζαν τή γη πλουσίων γαιοκτημόνων. Οι τάξεις αυτές είχαν πολλές υποκατηγορίες, τίς όποιες ο ντέ Σαίντ Κρουά παρουσιάζει άρκετά αναλυτικά. Από τήν ανάλυση αυτή προκύπτει ότι οι υποκατηγορίες σχηματίζονταν και τροποποιούνταν ιστορικά για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους που ήταν, γενικώς, άνεξάρτητοι μεταξύ τους.

Μέσα στην τάξη των δούλων παρήχθησαν από τόν πρώτο μ.Χ. αιώνα, για παράδειγμα, οι δούλοι οιονεί πάροικοι (servi quasi coloni). Τό κύριο χαρακτηριστικό αυτών των δούλων ήταν ότι άντιμετωπίζονταν από τους ιδιοκτήτες τους με τρόπο που ένθάρρυνε τή φυσική τους άναπαράγωγή. Η εξέλιξη αυτή ήρθε, σε ένα βαθμό, ως άποτέλεσμα της μείωσης των πολέμων που προσέφεραν στα σκλαβοπάζαρα άφθονους αιχμαλώτους. Οι άμεσοι αυτοί παραγωγοί παρέμεναν δούλοι από νομική πλευρά, αλλά από οικονομική απέδιδαν στους ιδιοκτήτες τους λιγότερα από τους συνήθεις δούλους — περίπου όσα και ορισμένοι ελεύθεροι πάροικοι.

Στό έσωτερικό των ελεύθερων αγροτών παρήχθησαν πολλές υποκατηγορίες. Θά σταθώ σε δύο από αυτές που μου φαίνεται ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον λόγω των αιτιών που οδήγησαν στή δημιουργία τους. Η πρώτη είναι διάφορες ομάδες βαρβάρων τίς όποιες ή ρωμαϊκή διοίκηση έγκαθιστούσε με ειδικές συνθήκες έντευθεν των συνόρων της αυτοκρατορίας. Η υποχρέωση των βαρβάρων αυτών ήταν νά καλλιεργούν τή γη που τους είχε παραχωρηθεί πληρώνοντας τους προβλεπόμενους φόρους, και νά κατατάσσονται στο στρατό όταν οι συνθήκες τό απαιτούσαν. "Άλλοι από τους δάρβαρους αυτούς γίνονταν ιδιοκτήτες γης και άλλοι ένοικιαστές. "Ο κύριος λόγος για τόν όποιο ή ρωμαϊκή διοίκηση προωθούσε αυτές τίς ειδικές συνθήκες ήταν ο στρατιωτικός, αλλά ο δημογραφικός και ο δημοσιονομικός παράγοντας δέν ήταν άμελητέοι.

Μιά δεύτερη υποκατηγορία ελεύθερων αγροτών που δημιουργήθηκε από τά τέλη του τρίτου μ.Χ. αιώνα ήταν οι έναπόγραφοι γεωργοί (adscripticii). Οι ελεύθεροι αυτοί αγρότες δέθηκαν από τό νόμο με τή γη που καλλιεργούσαν ή τά χωριά τους, κατά περίπτωση, για νά διευκολύνουν τήν είσπραξη των αγροτικών φόρων από τή ρωμαϊκή διοίκηση. Αρχικά οι έναπόγραφοι γεωργοί δέν έχασαν τήν έλευθερία τους παρά μόνο από μία πλευρά: δέν επιτρεπόταν νά εγκαταλείψουν τή γη που καλλιεργούσαν.

Θά μπορούσα νά παρουσιάσω και άλλες υποκατηγορίες που δημιουργήθηκαν ή τροποποιήθηκαν μέσα σε ένα διάστημα τριών ή τεσσάρων αιώνων. Θά άρκεστώ όμως σε αυτές γιατί η ιστορία τους καθιστά σαφές ότι δέν προήλθαν από κάποια κοινωνική άνατροπή, και ότι άπαντούσαν σε τελείως δια-

κριτά μεταξύ τους πολιτικά (στά όποια περιλαμβάνω καί τά στρατιωτικά), οικονομικά καί κοινωνικά (στά όποια περιλαμβάνω καί τά δημογραφικά) αίτήματα.

Παρουσιάζοντας τίς ύποκατηγορίες αυτές, ό ντέ Σαίντ Κρουά προσθέτει άρκετές λεπτομέρειες από νεότερες έρευνες συναδέλφων του καί δικές του. Σέ μεγάλο βαθμό, ώστόσο, ακολουθεί τά πορίσματα τοῦ Τζόουνς.¹⁹ Ἡ πρωτοτυπία τῆς δικῆς του συμβολῆς βρίσκεται άλλου. Στίς έτερογενείς καί πολύμορφες ξελίξεις πού καταγράφει, διαπιστώνει έναν ένοποιητικό παράγοντα. Ἡ συρρίκνωση τῆς προσφοράς αίχμαλώτων, κατάλληλων γιά ύποδούλωση, όδήγησε στήν αύξηση τῆς φυσικῆς άναπαραγωγῆς τῶν δούλων. Ἡ μεταβολή αὐτή δέν έπηρέασε το θεσμό τῆς δουλείας από νομική πλευρά, τόν έπηρέασε όμως από καθαρά οικονομική.

Ἡ άναπαραγωγή τῶν δούλων έντός τῆς ρωμαϊκῆς οικονομίας άνέβασε τήν τιμή τους καί έπιδάρυνε τήν οικονομία τῆς αυτοκρατορίας, πού άνέλαβε ἡ ίδια ένα κόστος τό όποιο γιά αιώνες χρέωνε σέ γειτονικούς λαούς. Οί ιδιοκτήτριες τάξεις τῆς αυτοκρατορίας, αυτές πού κατά τόν ντέ Σαίντ Κρουά άντλοῦσαν τό μέγιστο μέρος τοῦ πλεονάσματός τους από τήν εργασία δούλων, είδαν τό ποσοστό τοῦ κέρδους τους νά πέφτει. Φθάνουμε έτσι σέ μιá άκόμα σημαντική θεωρητική πρόταση τοῦ βιβλίου, τήν τέταρτη καί τελευταία πού έπέλεξα νά παρουσιάσω, μαζί μέ τίς τρεῖς πού άνέφερα παραπάνω.

Ἡ πτώση τῆς άποδοτικότητας τῶν δούλων όδήγησε τίς ιδιοκτήτριες τάξεις τῆς αυτοκρατορίας σέ άναζήτηση άλλων πρακτικῶν πού θά τοῦς έπέτρεπαν νά διατηρήσουν τήν οικονομική καί κοινωνική τους κυριαρχία. Ἡ λύση βρισκόταν στή μαζικότερη καί έντατικότερη έκμετάλλευση έναπόγραφων γεωργῶν, παροίκων καί άλλων ειδικῶν κατηγοριῶν εργαζομένων κατά περιοχή. Τά νομοθετικά μέτρα πού περιόριζαν τίς έλευθερίες τους μπορούσαν τώρα νά ύπηρετήσουν νέες καί τελείως διαφορετικές σκοπιμότητες. Ἐπιπλέον γιά τήν έκμετάλλευση τῶν τάξεων αὐτῶν δέν χρειαζόταν τό πρόσθετο κόστος έπιβολῆς καί έλέγχου πού προβλεπόταν γιά τήν εξασφάλιση τῆς εργασίας τῶν δούλων.

Ἡ κρίση τῆς δουλείας αποδείχτηκε έπιβλαβής γιά τοῦς έλεύθερους άγρότες. Ἐνώ πολλοί δούλοι βρέθηκαν σέ καλύτερες συνθήκες από ό,τι προγενέστερα, όπως, γιά παράδειγμα, οί δούλοι οιονεί πάροιχοι, οί έλεύθεροι άγρότες βρισκονταν διαρκῶς σέ χειρότερες συνθήκες. Ἡ άδυναμία καί ἡ άπροθυμία τῆς αυτοκρατορικῆς διοίκησης νά τοῦς στηρίξει άφησαν άνοιχτό τό πεδίο στίς κυρίαρχες τάξεις νά τοῦς καθυποτάξουν. Ἡ αυτοκρατορική διοίκηση αισθάνθηκε κάποια στιγμή ότι όφειλε οὐσιαστικά νά τοῦς εξισώσει μέ τοῦς δούλους. Τοῦς άφησε μόνο τό δικαίωμα τοῦ γάμου καί τῆς οικογένειας, πού εξασφάλιζε τή φυσική άναπαραγωγή τους.

Στό μεταξύ ἡ μαζική άξιοποίηση βαρβάρων στήν παραγω-

γή υπήρξε ευεργετική για την αυτοκρατορία. Οί βάθραροι είχαν μεγαλώσει έξω από τὰ σύνορα και προσφέρονταν στην παραγωγή σχεδόν δωρεάν. Η έκμετάλλευση τών ελεύθερων αυτών ανθρώπων αναπλήρωνε κάπως τὸ κόστος πού δημιουργούσε ἡ άνοδος τῆς τιμῆς τών δούλων. Μέ αυτά και μέ άλλα, τὸ παραγωγικό σύστημα τοῦ αρχαίου κόσμου εἶχε γίνει άγνώριστο. Οί δούλοι συνέχιζαν νά υπάρχουν και δέν έπρόκειτο νά εκλείψουν, αλλά ἡ θέση τους δέν ἦταν πιά στά άγροκτήματα τών πλουσίων γαιοκτημόνων.

Οί έτερογενεῖς και πολύμορφες άλλαγές πού ἦταν άνεκαθεν γνωστές στους ιστορικούς ένοποιούνται μέσα από τὸ έρμηνευτικό σχῆμα τοῦ ντέ Σαίντ Κρουά. Τὸ κλειδί σέ μιὰ ιστορική άνάλυση δέν βρίσκεται, κατά τῆ γνώμη του, στὸν τρόπο παραγωγῆς τών άγαθών, αλλά στὸν τρόπο μέ τόν όποιο οί ιδιοκτήτριες τάξεις άποσποῦσαν τὸ υπερπρόϊόν από τούς άμεσους παραγωγούς. Η κοινωνία τῆς αρχαιότητας μετασχηματίστηκε χωρίς κοινωνικές συγκρούσεις στό ιδεολογικό και τὸ πολιτικό πεδίο, και χωρίς κοινωνικές επαναστάσεις. Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς άρχισε κατά τὴν ύστερη αυτοκρατορική περίοδο νά παραχωρεῖ τὴ θέση του σέ έναν τρόπο παραγωγῆς πού βασιζόταν στην εκμετάλλευση παροίκων, βαρβάρων και δούλων οιοει παροίκων.

Οί ιδιοκτήτριες τάξεις, ἡ τουλάχιστον κάποια τμήματά τους, γιατί στην πορεία υπέστησαν και αυτές πολλές μεταβολές στίς όποιες δέν μπορῶ νά αναφερθῶ έδῶ, κατάφεραν νά διατηρήσουν τὴν κυριαρχία τους και ἴσως, τελικά, νά αυξήσουν τὰ εισοδήματά τους. Η αυτοκρατορική οικονομία όμως στό σύνολό της επιδεινώθηκε. Καθώς άνέλαβε ἡ ἴδια ένδογενῶς τὸ κόστος τῆς άναπαραγωγῆς ενός σημαντικού τμήματος τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ, εἶδε τὰ έσοδά της νά μειώνονται. Και ενώ τὸ κόστος τών πολέμων γινόταν δυσβάστακτο, οί μεγάλες μάζες τών ελεύθερων άγροτῶν άδιαφοροῦσαν γιά τὸ κοινό καλό μιᾶς αυτοκρατορίας πού δέν τούς εξασφάλιζε πολιτικά πρόνομα. Η αυτοκρατορία δέν διέθετε πιά τίς δυνάμεις νά υπερρασπισεῖ τὸ σύνολο τῆς επικρατείας της και, έτσι, τὸ δυτικό της τμήμα υπέκυψε στους έξωτερικούς του έχθρους.

Η αρχαία κοινωνία εἶχε κάνει ένα σημαντικό δῆμα πρὸς τόν Μεσαίωνα. Ο ντέ Σαίντ Κρουά, ώστόσο, δέν διαίζεται νά μιλήσει γιά φεουδαρχία. Πρίν φθάσουμε σέ μιὰ κοινωνία πού θά ἔχει νόημα νά τὴν άποκαλέσουμε φεουδαρχική, ἦταν άπαραίτητη ἡ συμβολή έξωγενῶν παραγόντων πού πέφτουν έξω από χρονικά όρια τῆς μελέτης του. Από τὸ σημεῖο αυτό, τὴν ιστορική άνάλυση τὴν παράδειδει στους μεσαιωνολόγους.

Ο ταξικός άγώνας στὸν αρχαίο έλληνικό κόσμο ολοκληρώθηκε έπτά περίπου χρόνια πρίν από τὴν κατάρρευση τών σοσιαλιστικῶν χωρῶν. Γράφηκε, ώστόσο, μέσα στὸν άπόηχο τῆς μεγάλης τους κρίσης. Ένα από τὰ διδάγματα αὐτῆς τῆς κρίσης σχετίζεται μέ τὴ θεωρία τῆς ιστορικής νομοτέλειας τὴν όποία δίδασκαν οί θεωρητικοί τών χωρῶν αὐτῶν. Η ιστορία έδειξε, γιά μιὰ άκόμα φορά, ότι δέν ακολουθεῖ ένα σαφές και προδιαγεγραμμένο σχέδιο μονόδρομων μεταβάσεων. Η πορεία τῆς ιστορίας εἶναι, καθὸς φαίνεται, άποτέλεσμα τοῦ συγκεκριμένου συσχετισμοῦ σύνθετων ταξικῶν σχέσεων εκμετάλλευσης. Γι' αὐτὸ και καμιά θεωρητική κατασκευή, κανένα θεωρητικό πρότυπο δέν μπορεῖ νά προβλέψει τὴν ιστορική εξέλιξη. Η θεωρία, όπως θά ελεγε ὁ ντέ Σαίντ Κρουά, καλεῖται νά έρμηνεύσει τὴν ιστορία, ὄχι νά τὴν υποκαταστήσει.

Ένα δεύτερο διδάγμα τῆς πρόσφατης κρίσης εἶναι ότι οί ὑπό εκμετάλλευση τάξεις ένδέχεται νά μὴ διαθέτουν συνείδη-

ση τῆς ταξικῆς τους θέσης και ένδέχεται νά μὴ εἶναι συγκροτημένες σέ πολιτικό επίπεδο. Όσο γιά τὴ φύση τῆς ταξικῆς εκμετάλλευσης, τὴν εἶδαμε στίς σοσιαλιστικές χώρες νά εκδηλώνεται περισσότερο συλλογικά παρά άτομικά, περισσότερο ἔμμεσα παρά άμεσα. Τίς μεγάλες πολιτικές εξελίξεις στίς χώρες τῆς άνατολικῆς Ευρώπης μποροῦμε νά τίς άποδώσουμε στίς σχέσεις εκμετάλλευσης, χωρίς νά εἶναι ὁρατός ένας ταξικός άγώνας σέ πολιτικό επίπεδο.

Ο ταξικός άγώνας στὸν αρχαίο έλληνικό κόσμο μοιάζει, κατά κάποιον τρόπο, νά αναλύει τὴν αρχαιότητα στό φῶς τοῦ σύγχρονου κόσμου. Τὰ αισιόδοξα μηνύματα τοῦ μεσοπολέμου και τών πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων εἶναι μακρινό παρελθόν. Η ιστορική έρευνα καλεῖται τώρα νά λάβει ὑπόψη τῆς τὰ άπαισιόδοξα μηνύματα τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα. Τίς δεδομένες σχέσεις ταξικῆς εκμετάλλευσης μποροῦν νά τίς διαδεχτοῦν άλλες σχέσεις εκμετάλλευσης — χωρίς πολιτική επανάσταση και χωρίς προβλέψιμη πορεία. Αυτό πού ἔχει τὸ βιβλίο νά μᾶς πεί γιά τὴν αρχαιότητα δέν εἶναι έτσι οὔτε εὔπεπτο οὔτε εὐχάριστο. Κι αὐτὸ τὸ κάνει από μιὰ άκόμα πλευρά άπόρητο και, ένδεχομένως, άπογοητευτικό.

Όπως θά διαπιστώσει εύκολα ὁ άναγνώστης, τὸ βιβλίο δέν ἔχει άρχή, μέση και τέλος. Γιά τὴν ακριβεία, ἔχει πολλές άρχές και επαναλαμβάνει αρκετές φορές παρόμοιες σκέψεις. Αν ὁ άναγνώστης τίς χάσει σέ ένα σημεῖο, θά τίς βρεῖ σέ ένα άλλο. Αυτό θά έπρεπε νά εἶναι άναμενόμενο από ένα σύγγραμμα πού δέν ὑπακούει σέ κάποιο κλειστό δόγμα, αλλά πού έπεξεργάζεται τίς θεωρητικές του έννοιες στό φῶς τών δεδομένων πού αναλύει. Κυρίως όμως θά έπρεπε νά εἶναι άναμενόμενο από ένα σύγγραμμα πού δέν θεωρεῖ ότι κατέχει τὴν άπόλυτη ιστορική αλήθεια. Όπως δηλώνει σέ κάθε εὐκαιρία ὁ συγγραφέας του, τὰ περισσότερα ιστορικά ζητήματα πού τίγονται εἶναι άνοιχτά γιά περαιτέρω έρευνα. Έτσι, όμως, ὅλο τὸ βιβλίο ἔχει τὴ μορφή εργασίας έν προόδῳ. Αυτό επιτρέπει στὸν άναγνώστη του νά τὸ διαβάσει άποσπασματικά, νά άρχισεῖ από τὸ τέλος ἢ νά πηδήξει δλόκληρα κεφάλαια. Νά τὸ διαλύσει φύλλο και φτερό και νά τὸ συμπληρώσει ἢ νά τὸ τροποποιήσει, ὅπου ἡ ιστορική έρευνα δείξει ότι άπαιτοῦνται άλλαιές.

Κατά τὴ γνώμη μου, ὁ ντέ Σαίντ Κρουά δέν εἶναι ακριβῶς ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ άνοιχτοῦ βιβλίου. Στην καλύτερη περίπτωση εἶναι ένας μαέστρος ἢ ἴσως ένας συμπληθής. Σχεδόν σέ κάθε σελίδα τοῦ βιβλίου του διαλέγεται μεγαλόφωνα μέ τούς δασκάλους, τούς φίλους και τούς μαθητές του, όπως διαλέγεται και μέ τούς αντίπαλούς του. Σηχνά, όταν συμφωνεῖ μέ κάτι πού ἔχει διαβάσει, παραπέμπει σ' αὐτὸ χωρίς νά τὸ επαναλαμβάνει. Γράφει γιά νά διορθώσει και γιά νά συμπληρώσει — κυρίως γιά νά έρμηνεύσει — και καλεῖ τούς άναγνώστες του νά τόν διορθώσουν και νά τόν συμπληρώσουν. Συγγραφείς τοῦ βιβλίου εἶναι έτσι ὅλοι ὅσοι ἔχουν συμβάλει στή συσσωρευμένη σοφία του, από τὴν αρχαιότητα μέχρι σήμερα, συμπεριλαμβανόμενου τοῦ Ἄριστοτέλη και τοῦ Μάρξ.

Εἶπα ότι ὁ άναγνώστης μπορεῖ νά άρχισεῖ νά διαβάσει τὸ βιβλίο από τὸ τέλος. Αυτό όμως εἶναι έν μέρος μόνο σωστό, γιατί τὸ βιβλίο δέν ἔχει ακριβῶς τέλος. Πῶς θά μποροῦσε άλλωστε νά ἔχει τέλος ένα βιβλίο πού ιαχυρίζεται ότι ἡ ιστορία δέν ἔχει τέλος; Και αν τὸ βιβλίο δέν ἔχει ακριβῶς συγγραφέα, αὐτὸ ὀφείλεται και στό ότι ἡ ιστορία δέν ἔχει ακριβῶς δημιουργό. Όχι μόνο δέν ἔχει δημιουργό, αλλά δέν εξαρτάται και πού από τὴ δράση τών ατόμων. Σέ τελευταία άνάλυση, τὸ δι-

βλίο θέλει νά μᾶς πεί ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι μιά διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο· εἶναι πολύ περισσότερο προϊόν σχέσεων ταξικῆς ἐκμετάλλευσης. Αὐτό μᾶς τό εἶχαν ξαναπεῖ σέ καθαρά θεωρητικό ἐπίπεδο. Τώρα μᾶς τό δείχνουν ἐμπειρικά καί ἱστορικά τεκμηριωμένα.

Τό βιβλίο αὐτό πού ἔχουμε σήμερα στά χέρια μας, χάρις στό μόχθο καί τήν ἐπιμονή τοῦ Γιάννη Κρητικοῦ πού τό μετέφρασε καί τοῦ Λάμπη Ράππα πού τό υἰοθέτησε καί τό ἐπιμελήθηκε, παρουσιάζει τελικά μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀκόμα καί γιά ἀνθρώπους πού δέν εἶχαν σκεφτεῖ νά ἀσχοληθοῦν εἰδικά μέ τήν ἀρχαιότητα. Εἶναι προσιτό σέ ἕνα κοινό πού δέν ἔχει μάθει νά ἐμβαθύνει σέ λεπτομέρειες. Ἀφήνει μεγάλη ἐλευθερία στούς ἀναγνώστες του νά τό διαβάσουν μέ τόν τρόπο καί τό ρυθμό πού προτιμοῦν. Εἶναι τέλος ἔτοιμο νά δεχτεῖ διορθώσεις καί συμπληρώσεις. Ἀπό τήν ἀποψη, αὐτή τό βιβλίο τοῦ ντέ Σαίντ Κρουά ἀποτελεῖ σημαντική συμβολή στίς ἱστορικές σπουδές· ὅταν κανεῖς ξεφοβηθεῖ τόν ὄγκο του γίνεται φιλικό· καί ὅταν τό δαμάσει ἀντιλαμβάνεται ὅτι εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἀφόρητο.

* Τό κείμενο αὐτό εἶναι ἡ μία ἀπό τίς τρεῖς εἰσηγήσεις πού ἔγιναν γιά τήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Τζέφρου ντέ Σαίντ Κρουά, *Ὁ ταξικός ἀγώνας στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο*, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, ἐκδόσεις Ράππας, 1997.

1. Πβ. L. Althusser, «Ἐπιτέλους ξέσπασε ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ» (1997), *Ὁ Πολίτης* 16, 1978.

2. Σημειώνω, μεταξύ ἄλλων, γιά τή μετάβαση στό σοσιαλισμό τίς μελέτες τοῦ Ch. Bettelheim, *La transition vers l' economie socialiste* (Παρίσι 1968· μτφρ. *Μετάβαση στή σοσιαλιστική οἰκονομία*, Ἀθήνα 1975) καί *Calcul economique et form de propriété* (Παρίσι 1970· μτφρ. *Μορφές ἰδιοκτησίας στό μεταβατικό στάδιο πρὸς τό σοσιαλισμό*, Ἀθήνα 1972)· γιά τή μετάβαση στόν καπιταλισμό τό συλλογικό τόμο *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Λονδίνο 1976)· καί γιά τίς «πρωτόγονες» κοινωνίες τά ἔργα τοῦ E. Terray, *Les Marxisme devant les sociétés "primitives"* (Παρίσι 1969) καί τοῦ M. Godelier, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie* (Παρίσι 1973).

3. Παραπέμπω στήν παρέμβαση τοῦ Althusser στό σεμινάριο τοῦ J. Hyppolite πού δημοσιεύτηκε τό 1970 μέ τίτλο «Sur le rapport de Marx à Hegel» (1968).

4. Ἐπιφανέστερος ἦταν ὁ Marc Bloch μέ τό ἔργο του *La société féodale* (Παρίσι 1939-40).

5. Βλ. τόν συλλογικό τόμο *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Λονδίνο 1976) στόν ὁποῖο γράφουν, μεταξύ ἄλλων, ὁ R. Hilton, ὁ Ch. Hill καί ὁ E. Hobsbawm.

6. Βλ. Δ. Κυρτάτας, «Ἡ συμβολή τοῦ Μ.Ι. Φίνλεϋ στή μελέτη τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα», *Ὁ Πολίτης* 54, Ὀκτώβριος 1982· «Μ.Ι. Φίνλεϋ: Ἐνας ριζοσπάστης μελετητής τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 71, Ἰούλιος 1986.

7. *The World of Odysseus* (1954· μτφρ. *Ὁ κόσμος τοῦ Ὀδυσσεά*, Ἀθήνα 1966).

8. *The Ancient Economy* (Λονδίνο 1973).

9. Βλ. τήν ἐπίδραση τοῦ Finley στό ἔργο τοῦ P. Vidal-Naquet.

10. Ἡ παρέμβαση τοῦ Thomson στή μαρξιστική ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἄρχισε οὐσιαστικά μέ τό ἔργο του *Aeschylus and Athens* (Λονδίνο 1941· μτφρ. *Αἰσχύλος καί Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1983).

11. Γιά μιά σύντομη ἀποτίμηση βλ. Δ. Κυρτάτας, «Μαρξιστικές ἐρμηνείες τοῦ ἀρχαίου κόσμου χθές καί σήμερα» (G. Thomson, *Ἡ ἀρχαία ἑλληνική κοινωνία: Τό προϊστορικό Αἶγαιο*, Κέδρος, Ἀθήνα 1989·

Ἡ ἀρχαία ἑλληνική κοινωνία: Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι, Κέδρος, Ἀθήνα 1987), Ἀντί (Β') 443, 1990.

12. Τό μοναδικό ἔργο τοῦ πού ἔχει μεταφραστεῖ εἶναι τό *Constantine and the Conversion of Europe* (Λονδίνο 1948· μτφρ. *Ὁ Κωνσταντῖνος καί ὁ ἐκχριστιανισμός τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα χ.χ.ἔ.).

13. Ἡ φράση ἀνήκει στόν A.D. Nock.

14. Βλ. τά ὅσα αὐτοβιογραφικά ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος στή συνέντευξή του στό περιοδικό *Horos* 6, 1988.

15. Βλ. καί τή σύντομη παρουσίαση τοῦ θέματος στό ἄρθρο του «Ὁ Κάρλ Μάρξ καί ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου: Τό πρόβλημα τῶν τάξεων», *Ὁ Πολίτης* 69-70, 1985.

16. P. Vidal-Naquet, «Οἱ Ἕλληνες δούλοι ἀποτελοῦσαν τάξη;» (1968· μτφρ. *Ὁ μαῦρος κληγός*, Ἀθήνα 1983). Ἐχει ἴσως κάποιο ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ L. Althusser, πού δέν ἀσχολήθηκε ποτέ συστηματικά μέ τήν ἀρχαιότητα, αἰσθανόταν ὅτι γιά τήν κοινωνική θέση τῶν δούλων οἱ μαρξιστές ἱστορικοί δέν εἶχαν ἀκόμα προσφέρει ἱκανοποιητικές ἀπαντήσεις, βλ. *Réponse a John Lewis* (Παρίσι 1973).

17. Βλ. καί τή μελέτη του «Slavery and other forms of unfree labour», στό L. Archer (ἐπιμέλεια), *Slavery and Other Forms of Unfree Labour* (Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1988).

18. Βλ. τό βιβλίο του *Ancient Slavery and Modern Ideology* (Λονδίνο 1980).

19. Βλ. A.H.M. Jones, *The Roman Economy* (Ὁξφόρδη 1974).

Ζάν-Πώλ Σάρτρ

ΥΠΕΡ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ ΣΥΝΗΓΟΡΙΑ

Μετάφραση
Ἀγγελος Ἐλεφάντης

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

1994

ΤΙ ΔΙΗΓΗΘΗΚΕ Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΤΟΝ ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ ΒΑΓΓΕΛΗ ΣΕΡΝΤΑΡΗ

Σκέψεις απ' άφορμή τήν ταινία «Βασιλική»

τῆς Μαρίας Στεφανοπούλου

Καταρχάς υπάρχει ἡ ταινία *Βασιλική* —σέ σενάριο καί σκηνοθεσία Β. Σερντάρη— πού προδλήθηκε πρὶν ἀπὸ μερικές ἐβδομάδες στὶς αἴθουσες τῶν ἀθηναϊκῶν κινηματογράφων. Πρὶν ἀπὸ τήν ταινία, ὅμως, ὑπάρχει ἡ ζωντανή, ἀληθινή ἀφήγηση μιᾶς γυναίκα —τῆς Βασιλικῆς— ἡ ὁποία διηγήθηκε τὰ γεγονότα πού πραγματεύεται ἡ ταινία στὸν σκηνοθέτη καί ἐμπνευστὴ τῆς τελευταίας. Καί φυσικά, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφήγηση, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὴν φιλτραρισμένη μνήμη τῆς ἡρωίδας πού ἔζησε τὰ γεγονότα, ὑπάρχει ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα, τὰ γεγονότα καθεαυτὰ ὡς πράξεις, βίωμα, δράση, ψυχικὸ τραῦμα, ἀληθινὰ ἀτομικὰ συμβάντα ἀλλὰ, συγχρόνως, καί καθολικὲς, συλλογικὲς ἐμπειρίες μιᾶς δεινότατης ἱστορικῆς στιγμῆς τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἐπεισόδια διαδραματίζονται στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καί ὅλα τὰ πρόσωπα ἀντιμετωπίζουν καί ὑφίστανται τίς συνέπειες τῆς μετεμφυλιακῆς ἐποχῆς, καί συγκεκριμένα στὴν ἐλληνικὴ ἐπαρχία. Ἡ ταινία ἀρχίζει τὸ 1949, δηλαδή μὲ τὸ «τέλος» τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, πού συμβολοποιεῖται μέσα ἀπὸ τίς τελευταῖες συγκρούσεις μεταξύ τῶν ὑπὸ δίωξη ἐναπομεινάντων ἀνταρτῶν καί τοῦ νικητῆ κυβερνητικοῦ στρατοῦ πάως σ' Ἄγραφα. Ἴδου ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου:

Ὁ ὑπενωμοτάρχης Λεωνίδα Λουφάκος συλλαμβάνει τὴ Βασιλικὴ νά μεταφέρει τρόφιμα στὸν ἀντάρτη ἄντρα της πού κρύβεται. Στὴ φυλακὴ τὴ διαζίει, τὴν ἀφήνει ὅμως ἐλεύθερη δοκιμάζοντας ἀνάμικτα αἰσθήματα, ζητώντας της νά πάει νά τὸν βρεῖ ὅποτε θά ἔχει τὴν ἀνάγκη του. Τὴν ξαναβρίσκει ἐκεῖνος καί τὴν καλεῖ νά τὸν ἀκολουθήσει. Ἡ Βασιλικὴ ἐνδίδει στὸν παθιασμένο τρόπο τοῦ Λεωνίδα νά τὴν κατακτήσει, ὅταν ἐκείνος αὐτὴ τὴ φορά τῆς λέει: «Δέν θά κάνω τίποτα ἂν δέν τὸ θέλεις κι ἐσύ». Ὁ ἐρωτικὸς δεσμὸς πού δημιουργεῖται ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο πρόσωπα, τὸν ἀξιωματικὸ καί μιὰ «συμμορίτισσα», συναντᾷ ἐμπόδια ἀπὸ τὴν ἀδιαλλαξία τῆς μισαλλόδοξης ἐποχῆς —γιὰ τὸν ἄνδρα ἐπισύρει τὴν ποινὴ τῆς καθάρσεως καί τῆς ἀπόταξης. Ὁ Λουφάκος ἐπιλέγει νά παντρευτεῖ τὴ Βασιλικὴ. Κινηγημένοι ἀλλάζουν πόλη καί προσπαθοῦν νά ἐπιζήσουν, ἡ γυναίκα δουλεύοντας σκληρὰ ὡς καπνεργάτρια, ὁ ἄνδρας κάνοντας ὄνειρα πού φέρνουν τὸ ἀδιέξοδο καί πού τὸν ὀδηγοῦν σὲ φόνου τοῦ χυδαίου μεγαλοαστοῦ ἐρ-

γοδότη τῆς Βασιλικῆς ἀλλὰ καί διαστὴ καί ἀφεντικοῦ τῆς ἀδελφῆς της. Ὁ ἔρωτας τοῦ ζευγαριοῦ προδίδεται ἀπὸ τὴν κτηνώδη συμπεριφορὰ τοῦ Λεωνίδα πρὸς τὴ Βασιλικὴ, ἐνῶ ἡ πράξη τοῦ αὐτοῦργοῦ ἀναδεικνύει τὸν ἄνδρα αὐτὸν σὲ τραγικὸ ἦρωα.

Ἐπάρχουν λοιπὸν τὸ κινηματογραφικὸ ἔργο τέχνης, ἡ μνήμη πού τὸ ἐνέπνευσε καί ἡ ἱστορικὴ/ἀτομικὴ πραγματικότητα. Ἡ, ἀντιστρόφως, ἡ Ἱστορία/βίωμα, ἡ μνήμη ὡς ἀφήγηση τοῦ δρώντος ὑποκειμένου καί ἡ κινηματογραφικὴ ταινία *Βασιλική* πού, θέλοντας νά παραμείνει πιστὴ στὰ δύο προηγούμενα δεδομένα, ἀναπαριστᾷ τὰ γεγονότα μὲ τὴν ἀφηγηματικὴ γλῶσσα ἐνός ρεαλισμοῦ. Ὁ ρεαλισμὸς ὅμως τῆς ταινίας ἀστοχεῖ, ὄχι ἐπειδὴ δέν τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ὑπέρβαση τῆς πραγματικότητας (ἀντίθετα, ὁ σκηνοθέτης δείχνει νά διαθέτει καί τίς ικανότητες καί τὴν εὐαισθησία πού ὀδηγοῦν στὴν ὑπέρβαση) ἀλλὰ, ἀκριβῶς, ἐπειδὴ προσπαθεῖ νά παραμείνει πιστὸς στὴν Ἱστορία καί στὴ ζωντανὴ ἀφήγηση τῆς ἡρωίδας πού καταθέτει ὡς μάρτυρας. Χάνει ἔτσι τὴν εὐκαιρία καί μετουσιώνει πρόσωπα καί πράγματα σὲ μιὰ γλῶσσα ἀφηγηματικὴ μὲν —ἐφόσον τὸ προτιμᾷ—, ὅμως περισσότερο ἀφαιρετικὴ, μαγικὴ, ἀνατρεπτικὴ, αἰρετικὴ, ἱκανὴ νά κρατήσῃ μετέωρα τὰ αἰνίγματα, τίς συγκρούσεις, τὸ ἀνείπωτο τῆς φρίκης καί τοῦ ἀδιέξοδου πού περιγράφει, ἀπεγκλωβίζοντας το ἀπὸ τὸν κλειστό, καταδικαστικὸ κύκλο τῆς μοίρας ἢ, τουλάχιστον, προκαλώντας τὴν τελευταία.

Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ κ. Σερντάρη (ἄραγε καί ἡ ζωντανὴ ἀφήγηση τῆς Βασιλικῆς;) δέν ὀδηγεῖ στὴν ὑπέρβαση, ἀλλὰ δυστυχῶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ κατορθώνει. Καί ἡ ἐντύπωση αὐτὴ δέν δίνεται μόνο χάρις στὴν κάθαρση τῆς πράξης τοῦ φόνου πού ἔρχεται ὡς κατακλείδα τῶν δρώμενων νά ἀπελευθερώσει συνειδήσεις, κοινωνικὰ ἀδιέξοδα καί ψυχικὰ τραύματα, τιμωρώντας τὸ κακὸ καί ἀνήθικο στοιχεῖο (πρόκειται γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ καπνεργοστασιάρχου) ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς ἀπλουστευτικῆς, περιοριστικῆς, εὐκολῆς καί στερεοτύπης ἐρμηνείας τοῦ προσώπου τῆς ἡρωίδας γυναίκα, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση καί ὠραιοποίηση τοῦ θύματος —τῆς Βασιλικῆς— τέτοια πού νά παίρνει μυθικὲς διαστάσεις, οἱ ὁποῖες δικαιολογοῦν καί τὸν τίτλο τῆς ταινίας.

Ἡ Βασιλικὴ —σύμφωνα μὲ τὸν σκηνοθέτη— χειραφετεῖται.

τολμά και κινεί αποφασιστικά τά νήματα του δράματος διωκοντας, παρά τή γενική κατακραυγή του κόσμου, τό άνομο και προκλητικό έρωτικό της πάθος μέ τόν ύπενωμοτάρχη Λουφάκο, έχθρό του λαού και «δολοφόνο» του άνδρός της. Για νά πετύχει αυτή τήν αυθαίρετη, πλήν κοινότοπη, έξιδανίκευση τής έρωτικής γυναικάς, ή ρεαλιστική ματιά του κ. Σερντάρη χρησιμοποιεί τό θύμα (τή Βασιλική, και κατ' έπέκταση τήν αδελφή της, άλλο κατ' έξοχήν θύμα) ως τό κίνητρο εκείνο πού έπειδή είναι ικανό νά επηρεάζει τή χημεία του άντρικού έγκεφάλου κατευθύνοντας τίς έρωτικές όρμές του, και συνεπώς τίς πράξεις του άνδρα, μπορεί και νά συμβολίζει — αυτό τό ίδιο τό θύμα — ύπερβατικά ιδανικά έλευθερίας, όράματα λυτρωτικά και μάλιστα δίχως έσωτερικές αντιφάσεις και συνειδησιακές συγκρούσεις, άπλως και μόνο ύποτασόμενο (κατά παράδοξο τρόπο) στή μοίρα του φύλου του, και πρό πάντων ώραιοποιημένο. (Οί άδεξιότητες, κατά τή γνώμη μου, σέ σκηνοθετικά εύρηματα, στό σενάριο, στά κοστούμια, σέ στοιχεία τής δραματοουργίας ξεπερνούν τό μέγεθος του λάθους ή τής αυθαιρεσίας). Για τήν έρμηνεύα αυτή δέν ευθύνεται ή αφήγηση τής Βασιλικής (ή δέ ήθοποιός Ταμίλλα Κουλίεβα-Καραντινάκη είναι άξιοθαύμαστη στό ρόλο τής Βασιλικής) ούτε οί προθέσεις του κ. Σερντάρη (πού είναι οί καλύτερες, φαντάζομαι), αλλά ή κινηματογραφική γλώσσα όταν δομείται σάν νά άπευθύνεται περισσότερο στό κοινό των τηλεοπτικών σήριαλ παρά σέ ένα κοινό του κινηματογράφου, κοινό μέ άπαιτήσεις και κυρίως μέ τήν ευαισθησία εκείνη πού γυρεύει νά ξεφύγει από τό αυτόνοπτο, ώστε νά μήν προσβάλλεται ό θεατής από τά κλισέ, τά στερεότυπα και τίς κοινοτοπίες πού ή εκάστοτε — συνήθως μελοδραματική — θεματική ύπαγορεύει. Η εικόνα είναι ένα ισχυρότατο μέσο έκφρασης στά χέρια των κινηματογραφιστών, πού όταν χειρίζονται άληθινές ιστορίες ή ιστορικά γεγονότα τό μέσο αυτό μπορεί νά οδηγήσει σέ δλέθρια άποτελέσματα (όχι, δέβαια, όρατά σέ όλους), άν ή μέριμνα του δημιουργού δέν είναι νά προδώσει τελικά τό ύλικό του παρά νά του μείνει πιστός, νά παραδλέψει τήν άλήθεια προς όφελος τής προσωπικής αίσθησης, νά ύπονομεύσει τό αυτόνοπτο, τό εύλογο, τό πραγματικό, νά προσπαθήσει νά άφηγηθεί τή σκοτεινή πλευρά των πραγμάτων (για ποιά «άλήθεια» πρόκειται έξάλλου;), αυτό πού δέν όμολόγησε δηλαδή στήν αφήγησή της τελικά ή Βασιλική, αυτό πού δέν μπορούσε νά άρθρώσει, νά πει, νά θυμηθεί, νά διατυπώσει μέ τά λόγια.

— Ποιό ήταν τό άνείπωτο στοιχείο πού κρυβόταν μέσα στό άπαγορευμένο «έρωτικό πάθος» τής Βασιλικής και του ύπενωμοτάρχη τής γυναικάς του άντάρτη και του Λεωνίδα; Πώς τό «θύμα» και ό «τραγικός ήρωας» άλληλοεξουδετερώνονται;

— Πρόκειται έδω πράγματι για έρωτικό πάθος; Αν ή άπώλεια ταυτότητας των έραστών χαρακτηρίζει τό πάθος, αυτή ήθε νά προσδιορίσει τά πρόσωπα μέσα από τήν έπιθυμία, τόν καταναγκασμό ή τή φοβερή τροπή των πραγμάτων;

— Ποιό είναι τό στοιχείο του «κακού» σ' αυτόν τόν έρωτα, σ' αυτόν τόν άδελφοκτόνο πόλεμο, πού συναντιούνται τά δύο κακά και ποιά ή ύπέρβασή τους; Υπάρχει ύπέρβαση;

— Τί είναι εκείνο πού δέν μπορεί νά ειπωθεί όταν αναφερόμαστε στήν έμφύλια έλληνική έμπειρία, ποιά σκληρότητα, ποίο αίτιο και ποιά συνέπεια;

— Πώς προσβάλλεται ό θεατής μιās κινηματογραφικής ταινίας πού θέλει νά άφηγηθεί «ένα έρωτικό πάθος μέ φόντο τόν Έμφύλιο»; (σύμφωνα μέ τά λόγια του ίδιου του σκηνοθέτη).

— Πώς έξηγεύεται ή σιωπή και ή ύποταγή τής Βασιλικής, πού

όδηγει έν γνώσει της τήν αδελφή της στό διαστή και ευεργέτι της — κατά τόν σκηνοθέτη —, αυτή ή Βασιλική πού επαναστατεί και φεύγει μέ τόν έραστή της από τό χωριό, μέ τούς χαρακτηρισμούς τής πόρνης και τής προδότριας νά τήν ακολουθούν;

— Μέ ποιόν ήταν περισσότερο έρωτευμένος ό Λεωνίδας, μέ τή Βασιλική ή μέ τήν προσωπική του έλευθερία; Μέ τή γυναίκα ή μέ τήν κοινωνική δύναμη;

— Η Βασιλική ύποτάχτηκε στό πάθος της ή στήν άνάγκη επιβίωσης;

Δέν μ' ενδιαφέρει ή κριτική κινηματογράφου. Δέν είμαι έξάλλου ή άρμόδια. Μ' ενδιαφέρει ή ζωντανή αφήγηση τής Βασιλικής και ή άναπαράστασή της. Ένδεχομένως θά μπορούσε αυτή νά είναι και λογοτεχνική (έγκυμονει λιγότερους κινδύνους αυτή ή γλώσσα, όταν δέν κάνει κακό στόν έναυτό της). Η ταινία Βασιλική χαρακτηρίστηκε ως μία από τίς καλύτερες έλληνικές ταινίες των τελευταίων δεκαετιών. Βραβεύτηκε και έπαινεθηκε για τήν καταπληκτική σκηνοθεσία, φωτογραφία, σενάριο, για τήν έξαιρετική ήθοποιία των έρμηνευτών (δικαίως ειδικά γι' αυτό). Έπαινεθηκε γιατί τόλμησε νά σπάσει τή σιωπή γύρω από ένα θέμα δύσκολο, πού λίγοι καλλιτέχνες μέχρι σήμερα είχαν τό κουράγιο νά άποτολήσουν ν' άγγίξουν, άφου τά μετεμφυλιακά χρόνια (και φυσικά ό Έμφύλιος) είναι ή πλέον τραυματική, δύσβατη, ή άφατη περιοχή τής ιστορίας και τής ζωής των σύγχρονων Έλλήνων. Η άποσιώπηση και ή ντροπή, μαζί μέ τίς ένοχές, σκεπάζουν τίς γενιές μετά τόν Έμφύλιο, αλλά και τούς επιζώντες, μέ τά σκοτεινά αίνιγματα τής ύπαρξης, τής ήττας και τής άνεξαργύρωτης θυσίας, γιατί ή γλώσσα πού χρειάζόταν προκειμένου νά άρθρωθούν αυτές οί έμπειρίες δέν είχε άκόμη κερδίσει τήν άπαιτούμενη άπόσταση από τά γεγονότα, γιατί έπρεπε νά κυλήσει αυτός ό χρόνος, γιατί οί έπόμενες γενιές δέν θρηκαν ίσως τόν τρόπο ή τό κίνητρο νά τό κάνουν, κι οί ζωντανοί μάρτυρες στό μεταξύ λησμονούσαν. Η μήμη πονούσε. Πονούσε και άποθούσε.

Βγήκα από τήν κινηματογραφική αίθουσα μετά τήν προβολή τής ταινίας όργισμένη και καταθλιμμένη, και τά αισθήματα αυτά δέν μ' έγκατέλειψαν για δδομάδες. Πώς είναι δυνατόν ένας θεατής (ένάν δέν είναι άναίσθητος) νά παρίσταται μάρτυρας επί δύο ώρες αυτού του καταιγισμού είκωνών ενός αισθητικοποιημένου μπαρόκ δυστυχίας, όπου συμβαίνουν μέ τόν πιό ώμό και παραστατικό, πλήν ραφιναρισμένο, τρόπο όλων των ειδών τά έγκλήματα και οί συμφορές, ιστορικές και άτομικές (σκοταμοί, σφαγή, άποκεφαλισμός του νεκρού άντάρτη, φυλακή, διασμός, καταδίωξη, άποκλήρωση, φτώχεια, έκρηξη νάρκης, θάνατος, οικονομική καταστροφή, άλκοολισμός, δεύτερος διασμός, συλλήψεις, ξυλοδαρμοί και αίματηρές συγκρούσεις, άποβολή έμβρύου και αίμορραγία, έξαπάτηση, έν ψυχρώ δολοφονία) και ό θεατής αυτός νά βγαίνει και νά άναφωνεί: «καταπληκτική ταινία», γιατί αυτό άκουγα νά λέγεται γύρω μου στήν έξοδο από τόν κινηματογράφο. Καταπληκτική, λοιπόν, εποχή! Καταπληκτικό τό κουράγιο των δύο παράνομων έραστών νά πάνε κόντρα στά έμπόδια πού τούς έθετε ή τότε διχασμένη κοινωνία, προκειμένου νά ζήσουν τό φλογερό, συναρπαστικό, άπαγορευμένο πάθος τους (ύπάρχει συναρπαστικό πάθος πού νά μήν είναι άπόκλιση, συνέπεια μιās άπαγόρευσης;)! Είναι γεγονός, λοιπόν, ότι μιá τέτοια δία και ένα καθεστώς παρανομίας (άνομίας;) μπορεί νά γεννήσει

τόν μεγάλο έρωτα, από τή φύση του τρομακτικά μοιραίο και βίαιο! "Ωστε αρκούσε αυτό τό κουράγιο για νά μετουσιωθεί όλος εκείνος ό παγερός, άφωνος τρόμος πού έσπερνε ή έποχή;

"Αν ή μοίρα τών ήττημένων άνδρών τότε ήταν τά κομμένα κεφάλια τών άνταρτών, κρεμασμένα από τά σιγκέλια στίς πλατείες, ή μοίρα τών γυναικών και τών αδελφάδων τών τελευταίων ήταν οί διασμένες, σκοτωμένες ζωές τους; «Τί φοβάσαι;», λέει ή Βασιλική στήν αδελφή της Σμαράγδα, «δέν θά μάς κόψουν δά και τό κεφάλι». Κι ήταν σάν νά ήθελε νά πει: «Τό πολύ πολύ νά μάς διάσουν», έχοντας ύποσσει ή ίδια τό διασμό στή φυλακή, όπου και, κατά τό σκηνοθέτη, ξεκίνησε τό ειδύλλιο μέ τό διαστή, ή άμοιβαία έρωτική έλξη. Ο διασμός, έπομένως, ήταν άποδεκτός ως τό μικρότερο κακό, άφού ήταν μέρος του άγώνα τής επιβίωσης και του παιχνιδιού πού θά μπορούσε νά παιχτεί από τίς γυναίκες αυτές, προκειμένου νά επιζήσουν. Σκοτωμένες στήν ψυχή, διασμένες στό σώμα, θά συνέχιζαν τή ζωή τους φέροντας στόν κόσμο ίσως καινούργιες ζωές, παρθένες, πού θά αναπλήρωναν τό κενό του θανάτου του παρελθόντος, θά ξέπλεναν τήν ντροπή, τό τραύμα του εμφύλιου σπαραγμού, τή βία του άντρικού κόσμου. «Δέν έκανα τίποτε, δέν έκανα τίποτε», διαμαρτυρόταν ή Βασιλική, δηλώνοντας πόσο άμέτοχη ήταν στα πράγματα, τήν ουδέτερη στάση της στόν αδελφοκτόνο πόλεμο τών άντρών, άπαρνούμενη τήν ταυτότητα τής «γυναίκας του άντάρτη» και

μένοντας μόνο γυναίκα, τέλος, άρνούμενη τήν τιμωρία της (τό διασμό) για ένα έγκλημα πού ποτέ δέν διέπραξε, έξουδετερώνοντας τήν.

Η ζωή είναι άντιφατική· και λέγοντας άντίφαση έννοούμε κάθε ιδεαλισμό (μέ τή μορφή κανόνα) πού αυτοσυναιρείται. Τό θύμα μπορεί ν' αγαπήσει τό δήμιό του, ό θύτης μπορεί νά μεταστραφεί ψυχικά κάτω από τήν επίδραση του θύματός του. ό θάνατος έγκυμονεί τή ζωή και ή ζωή δέν είναι άλλο παρά ένας τρόπος νά ξέρεις ότι μιá μέρα θά πεθάνεις. Όταν, ώστόσο, ή τέχνη μιμείται τή ζωή, χάνει τήν ευκαιρία νά αιχμαλωτίσει τήν άντίφαση, καταφεύγει μοιραία στόν φτηνό άντικατοπτρισμό τών στερεότυπων εκφράσεων και δρώντων, στερώντας άκριβώς τή ζωή από τό μυστήριό της και τήν τέχνη από τή δύναμη τής υπέρβασης.

Ο θεατής του έργου τέχνης (κυρίως του κινηματογραφικού) δέν έχει ανάγκη νά γίνει μάρτυρας τής βίας μέ τή βοήθεια τής εικόνας προκειμένου νά πιστέψει, νά καταλάβει, νά θυμηθεί, νά μήν ξεχάσει ποτέ αυτό πού δέν πρέπει νά ξεχάσει. Έχει μάλλον ανάγκη νά βοηθηθεί από τήν εικόνα ώστε, χάρι στή διάλυσή της, στήν άποσπασματικότητα της και συγχρόνως στήν άρμονία της, στήν ειρηνικότητά της και ταυτόχρονα στόν τρομακτικό εφιάλτη πού επιδέξια, αλλά όχι παραπλανητικά, αποκρύπτει, σκεπάζει, θαρρείς, κάτω από ένα πέπλο νηφά-

λιου ύπνου (έναργουῦς ληθάργου), στήν ικανότητά της νά κοιμίζει τόν πόνο ἀλλά καί νά τόν προκαλεῖ νά ἐξεγείρεται τήν ἴδια στιγμή ὑπόγεια, νά νικήσει ἔστω καί στιγμιαία τή βία, τή μνήμη πού δέν ἠσυχάζει καί τυραννάει, τελικά τήν πραγματικότητα πού εἶναι ὁ, τι πιό μισητό δημιούργησε ὁ Θεός πάνω στή γῆ τῶν ἀνθρώπων πού τόν προσκυνοῦν (ἂν ὑπάρχει Δημιουργός κι ἂν μπορούμε φυσικά νά μιλάμε γιά πραγματικότητα).

Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἡ Βασιλική δέν εἶχε ἀνάγκη νά ἀφηγηθεῖ τό δράμα της παρά γιά νά κατευνάσει μιάν ἐνοχή ἢ τήν ντροπή τοῦ θύματος πού ὑπῆρξε, νά προσθέσει περισσότερη σκιά λήθησ πάνω στά στρώματα τῆς μνήμης, νά ἀποκρύψει τήν ἀληθινή ἱστορία, νά μιλήσει γιά νά ξεχάσει κι ὄχι γιά νά θυμηθεῖ.

Ὁ σκηνοθέτης πού ἐμπνεύστηκε ἀπό τή ζωὴ τῆς Βασιλικῆς καί θέλησε νά γυρίσει μιά ταινία μέ σενάριο βασισμένο στήν ἱστορία πού τοῦ ἀφηγήθηκε ἡ γυναίκα αὐτή (πραγματοποιώντας ἔτσι καί τή δική του κατάθεση γιά τό καυτό θέμα τοῦ Ἐμφυλίου πού τόν βασάνιζε γιά χρόνια), ἐκμεταλλεύτηκε τήν προσωπική δυστυχία τῆς τελευταίας, ἀλλά καί καταχράστηκε τή σπάνια, σύντομη εὐτυχία της, ἀθελά του ἴσως, προκειμένου νά ἐντυπωσιάσει, ἀφοῦ πρῶτα ὁ ἴδιος ἐντυπωσιάστηκε ἀπό τήν «ἀνακάλυψή» του ὅτι ἡ ἀληθινή ζωὴ εἶναι πού περιέχει τό θέατρο τοῦ κόσμου καί ἡ μυθοπλασία τῆς τέχνης δέν ἔχει παρά νά σκύψει καί ν' ἀκούσει τόν ζωντανό ἀφηγητὴ τῶν γεγονότων, πού διηγῆται ἔτσι ὡπως τὰ ἔζησε στήν πραγματικότητα. Ὑπάρχει ὁμως ποτέ τόσο «ἀντικειμενική» ἀφήγηση; Καί πόσο «ἀντικειμενικός» μπορεί νά φανεῖ ὁ «ἀκροατής» τῶν βασάνων τοῦ ἄλλου, ὥστε νά μὴν προβάλλει τίς δικές του φαντασιώσεις σ' αὐτό πού τοῦ διηγοῦνται;

Προσωπικά πιστεύω (ἢ θέλω νά πιστεύω;) ὅτι στήν ταινία τοῦ κ. Σερντάρη δέν ὑπῆρχε οὔτε ἴχνος ἀπ' ὅσα τοῦ ἀφηγήθηκε

ἡ Βασιλική. Ἄν ὁ σκηνοθέτης εἶχε ἀκούσει τή Βασιλική, θά εἶχε κάνει διαφορετικά τήν ταινία ἢ δέν θά τήν εἶχε γυρίσει καθόλου.

Ἐπαναλαμβάνω πῶς δέν κάνω κριτική κινηματογράφου. Θέλησα νά δοῦ τήν εὐκαιρία ἀπό τή θέση αὐτή νά καλέσω τοὺς ἀξιους καλλιτέχνες (ὅπως εἶναι ὁ κ. Σερντάρης), ἐκείνους πού σέβονται τή δύναμη τῆς τέχνης τους καί τή δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου ὕλικου πού τοὺς ἐμπνέει, νά προσπαθοῦν νά ἀκούουν περισσότερο τό ἀνείπωτο παρά τό κραυγαλέο, νά βλέπουν τό κρυμμένο παρά τό ὀφθαλμοφανές τῶν πραγμάτων, νά δείχνουν μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στή σιωπὴ παρά στά λόγια. Ζοῦμε σέ μιά ἐποχὴ πού ἡ κρίση τῶν ἀξιών ἔχει ἀγγίξει πλέον τὰ ὅρια τῆς χυδαιότητος· τό ἀσημαντο γίνεται οὐσιώδες καί τό σημαντικό φαντάζει γελοίο μέσ στήν ἀσημαντότητά του. Ὅσο γιά τίς καλές προθέσεις, τό μόνο πού καταφέρουν εἶναι νά διαστρεβλώνουν τὰ μηνύματα (στό μέτρο πού ὁ ναρκισσισμός ἐπιτρέπει ἀκόμη νά πιστεύουμε στό «μῆνυμα»), νά προδίδουν τὰ ἔργα συγχέοντας τή μορφή μέ τό περιεχόμενο τους.

Προσωπικά δέν μ' ἐνδιαφέρει ἡ ταινία Βασιλική, τή στιγμή πού δέν ὑπῆρχε ἐκεῖ μέσα οὔτε μιά χαραμάδα φῶς, νά πέφτει σέ μιά ἐποχὴ πού ἐκλείνει τήν τροχιά της γιά νά συναντήσῃ καί νά ὀλοκληρώσῃ τόν κύκλο τῆς δυστυχίας πού τή γέννησε καί, τελικά, τήν ἐγκλώβισε σ' ἓνα ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο θανάτου, ἤττας καί καταστροφῆς, ἀπό τό ὁποῖο καμιά ἀπό τίς ἀμέσως ἐπόμενες γενιές δέν ξέφυγε. Θά μ' ἐνδιαφερε περισσότερο τί διηγήθηκε ἡ Βασιλική στόν Βαγγέλη Σερντάρη. Εἶμαι σίγουρη ὅτι μέσα στή ζωντανή ἀφήγηση ἔφεγγε ἐκείνη ἡ ἀμυδρὴ λάμψη πού μιά ἀχτίδα της ξεφεύγει ἀπ' τήν τροχιά τοῦ μοιραίου κύκλου, ἀναζητώντας νέες τροχιές ἢ εὐθεῖες στόν ὀρίζοντα. Ἄς ἦταν καί ὄραμα ἢ λάμψη αὐτή.

ΟΙ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ Ζ.-Ζ. ΡΟΥΣΣΩ

Ἡ γιά τήν κρυφή αἰτιότητα τῶν συναισθημάτων

Μέ ἀφορμή τήν πρόσφατη ἑλληνική ἔκδοση τῶν Ἐξομολογήσεων, μετφρ. Ἀσπασίας Παπαθανασοπούλου, ἐπίμετρο Κοσμᾶ Ψυχουαἰδη, ἐκδ. Ἰδεόγραμμα

τῆς Βασιλικῆς Γρηγοροπούλου

Ο Ρουσσώ γράφει τίς Ἐξομολογήσεις μετά τό Κοινωνικό Συμβόλαιο, τόν Αἰμίλιο καί τή Νέα Ἐλοῖζα, ἀφοῦ θέλησε νά θεραπεύσει τό πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη καί τῆς Πολιτείας. Τό ἔργο εἶναι γραμμένο στό πρῶτο πρόσωπο. Ὁ Ρουσσώ ἀπευθύνεται στόν ἴδιο του τόν ἑαυτό καί ταυτοχρόνως σέ ὅλο τόν κόσμο. Μᾶς δίδεται τό ὑλικό τῆς ζωῆς του ὅπως τό ἔνωσε ὁ ἴδιος καί μέ ὅλη τήν εἰλικρίνεια τῆς καρδιάς του. Ἡ εἰλικρίνεια εἶναι ὁ γνώμονας, τό καθοδηγητικό νῆμα. Ὁμως ἡ εἰλικρίνεια δέν εἶναι ἡ ἀλήθεια. Βάζει ὡς κανόνα τοῦ ἑαυτοῦ τήν εἰλικρίνεια, ἐνῶ πιστεύει ὅτι ὅλοι γύρω του ψεύδονται. Καί ἡ εἰλικρίνεια αὐτή προτείνεται ὡς θεραπεία ὄχι μόνο τοῦ ἑαυτοῦ του ἀλλά ὡς γενικός κανόνας. Ξεγυμνώνει τόν ἑαυτό του, ἐνῶ αἰσθάνεται ὅλο τόν κόσμο ξένο, κρυμμένο τόν καθένα πίσω ἀπό μιά μάσκα.

Ἡ εἰλικρίνεια ἐμφανίζεται ὡς ὁ ὅρος ὑπαρξῆς τοῦ ἴδιου καί τοῦ ἔργου του, σάν ὁ κανόνας πού στηρίζει τή διαφορετικότητά του. Ἀναδύεται ὡς ἀπόκλιση ἀπέναντι σέ αὐτό πού ὑπάρχει, τό ψέμα. Ὁ Ρουσσώ ἀπομονώνεται γιά νά ἀνακαλύψει τή διαφορετικότητά του, ἀλλοιοῦται ὡς πρὸς τό ὑπάρχον, πέφτει στό περιθώριο, προτιμᾶ νά νιώσει ξεριζωμένος, γιά νά βρεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς διαφορᾶς τή δική του ἀλήθεια.

Ἐάν, βέβαια, τά πάντα εἶναι ψέμα, ἡ σκηνή χάνει τό ἐνδιαφέρον της. Ὁ Ρουσσώ ἐνῶ πιστεύει ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι γεμάτοι μίσος, προκατάληψη, πάντα πίσω ἀπό μιά μάσκα, τούς ἀνοίγει ὅλο του τόν ἑαυτό, συμπεριφέρεται σάν νά τούς εἶχε ἐμπιστοσύνη.

Ὁ Ρουσσώ ἀπό τό περιθώριο ἐμφανίζεται στό κέντρο, βάζοντας σέ αὐτό τήν καρδιά του. Τό συναίσθημά του κρύβει τήν ἐνεργητικότητα τῆς κρίσης, τήν κρύβει ἐπιδέξια ὥστε νά ἐμφανίζεται τό συναίσθημα ὡς ὁ κύριος δρῶν σάν ὁ μύθος τόν ὁποῖο χρειάζεται ὁ ἀναγνώστης γιά νά πλανηθεῖ καί αὐτός. Οἱ Ἐξομολογήσεις προσφέρουν τή χαρά τῆς περιπλάνησης, ἕνα νέο ταξίδι τοῦ Ὀδυσσεᾶ, στό ὁποῖο καλεῖται νά συμμετάσχει καί ὁ ἀναγνώστης. Ἄραγε ὁ Ρουσσώ προσποιεῖται γιά ἄλλη μιά φορά ὅτι δέν γνωρί-

ζει τίποτε, σκηνοθετεῖ ἕνα ἔργο στό ὁποῖο πρωταγωνιστεῖ ὁ ἴδιος σέ ἕνα διπλό ρόλο — τοῦ κριτῆ/ὑποκειμένου καί τοῦ κρινομένου/ἀντικειμένου—, προσκαλώντας τόν ἀναγνώστη νά συμπάσχει στήν ἀγωνία του, μιλά στή γλώσσα του ὅπως ὁ Πλάτων στους μύθους του, γιά νά εἰσέλθει στόν κόσμο του, νά ἐπικοινωνήσῃ καί νά πραγματοποιηθεῖ μαζί του τό παιχνίδι τῆς ἀλήθειας καί τοῦ ψεύδους, δια φωτίζοντας ταυτοχρόνως τή γνώμη του, τόν κόσμο τῆς φαντασίας του;

Ὁ Ρουσσώ ἐνῶ ἀναγνωρίζει τή διαφορετικότητά του, ὅτι εἶναι μιά ἀπόκλιση αὐτοῦ πού ὑπάρχει, ἐπιχειρεῖ νά συναγάγει ἀπό τό διαφορετικό τόν κανόνα γιά ὅλους. Πρόκειται ὅμως γιά τήν ἀπόκλιση μιᾶς ἀπόκλισης (:τά πάντα εἶναι ψέμα). Ἐφόσον ἡ ἀλλοίωση ἀφορᾶ κατὰ γὰρ ἄλλο λόγο τό ἐνστικτο καί τό συναίσθημα, ὁ Ρουσσώ ἐκκλίνει ἀπό αὐτό. Ἐπιχειρεῖ νά ἀσκήσῃ τήν ἀγωγή του ἀκριβῶς στόν κόσμο τοῦ αἰσθήματος. Ἀντιλαμβάνεται ἐπίσης ὅ,τι στήν ἐποχή τῆν ὁποία ζεῖ, ἐποχή παρακμῆς τοῦ ancien régime (Παλαιοῦ Καθεστώτος), δέν μποροῦν νά προσδιοριστοῦν οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα στό φυσιολογικό καί τό παθολογικό, τό ἀληθές καί ψευδές, τό ὀρθό καί τό ἐσφαλμένο. Δέν ἔχει παρά νά θέσῃ πάνω στό ὑποκείμενο τή γενική ἀρχή, δγάζοντας ἀπό τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό τό ὑλικό τῆς κρίσης.

«Δέν ξέρω τί ἔκανα στά πέντε ἢ ἕξι μου χρόνια. Δέν ξέρω πῶς ἔμαθα νά διαβάζω. Θιμάμαι μόνο τά πρῶτα μου βιβλία καί τήν ἐπίδραση πού εἶχαν ἐπάνω μου. Ἀπό τότε ἀρχίζει χωρίς διακοπή ἡ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου. Στή βιβλιοθήκη τῆς μητέρας μου ὑπῆρχαν μυθιστορήματα. Ὁ πατέρας μου καί ἐγώ ἀρχίσαμε νά τά διαβάζουμε μαζί τά βράδια, μετά τό φαγητό» (1, 12).¹ Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μητέρας ἦταν ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπό ἐκείνη. Ὁ Ρουσσώ συνδέεται μαζί της, ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τόν κόσμο μέσα ἀπό αὐτήν, ἡ συνειδησή του ἀρχίζει μέ αὐτήν τήν ἐπαφή. Στόν Αἰμίλιο θά γράψῃ: «Θά μιλήσω τώρα γιά τή γραφή: Ὁχι, ντρέπομαι νά διασκεδάσω μέ αὐτές τίς ἀσημαντότητες σέ μιά πραγματεία περὶ ἀγωγῆς». Ὁ Ρουσσώ ἔχει ἀπό μικρή

ήλικία κατανοήσει πώς εκείνο πού γνωρίζει είναι ή επιθυμία καθώς κάνει κύκλους πάνω στή μνήμη.

Ο Ρουσσώ ξερχεται σέ επαφή μέ τόν κόσμο καί μέ τόν έαυτό του μέσα από τόν πλάγιο δρόμο τών αναγνωσμάτων του. Αντί νά πηγαίνει νά συναντήσει κορίτσια, θά άντισταθμίσει τήν έξαφή του μέ τίς χίμαιρες τών μυθιστορημάτων.

«Οί αισθήσεις μου είχαν ξυπνήσει από καιρό καί μου ζητούσαν μιά ήδονή τής όποίας δέν μπορούσα νά φαντασθώ τό είδος. Ο νούς μου ήταν τόσο μακριά από τήν αλήθεια, λές καί δέν είχα τά διακριτικά του φύλου μου. Άλλά ήμουν ήδη έφηβος καί θερμόαιμος... ή άνήσυχη φαντασία μου δοήκε μιά λύση πού μέ γλίτωσε από τόν έαυτό μου καί καταλάγιασε τό πρώτο ξύπνημα τής λαγνείας: νά τρέφεται μέ καταστάσεις πού μέ είχαν συγκινήσει στά βιβλία, νά τίς αναθυμάται, νά τίς παραλλάξει, νά τίς συνδυάζει καί νά τίς κάνει δικές μου, μέχρι πού νά μεταμορφώνομαι σέ κάποιο από τά πρόσωπα πού φανταζόμου...» (I, 46-47).

Σέ αυτό τό σημείο δέν μπορούμε νά μήν έπιστρέψουμε στόν Αίμίλιο, όπου ή σεξουαλικότητα έμφανίζεται σάν μιά ανάγκη πού ξεπερνά τή δύναμη του παιδιού· ο Ρουσσώ δέν επιδιώκει ως παιδαγωγός νά τήν καταστείλει αλλά νά προλάβει τήν υπερβολική τής διέγερση έχοντας ως αρχή τήν ισορροπία δύναμης καί ανάγκης. Η σεξουαλικότητα, όπως καί κάθε επιθυμία, μπορεί νά γίνει επικίνδυνη δουλεία, στό βαθμό πού δέν εκπληρώνεται. Τό κανάλι τής έρωτικής φαντασίας, κατά τήν παιδική ήλικία του Ρουσσώ, διοχετεύεται στόν κόσμο του μυθιστορήματος καί του παιχνιδιού. Τό μυθιστόρημα, ή στροφή προς τή φαντασία πού άπλώνεται πέρα από τή συγκεκριμένη έρωτική επιθυμία, συγκρατεί τήν ίδια τήν επιθυμία, τήν αναστέλλει ή τήν παρεκκλίνει από τήν ευθεία τής ίκανοποίησης, στρέφοντάς τήν προς τόν έαυτό. Έξάλλου, ποιός γνωρίζει τό χαρακτηρισμό τής έρωτικής επιθυμίας του παιδιού, ακόμη λιγότερο ίσως από τό ίδιο τό παιδί. Η άνεκπλήρωτη επιθυμιακή όρμη άπλώνεται σέ όλο τό σώμα, διεγείρει τή φαντασία ακόμη περισσότερο, έξιδανικεύεται στό όνειρο μιάς άλλης πραγματικότητας, στρεφόμενη σέ μιά βαθιά άλλαγή. Τό άνεκπλήρωτο μιάς όρισμένης επιθυμίας πού δέν προσδιορίζεται σέ ένα όρισμένο άντικείμενο, τήν κάνει νά φεύγει, κάνει τόν ίδιο νά άναζητά τή φυγή, νά ένωθεί μέ κάτι ευρύτερο, μέ αυτό πού άπαγορεύει τήν άπαγόρευση. Η μή προσαρμογή στό μηχανισμό τής ανάγκης τόν έκτοξεύει στόν κόσμο του όνειρου πού πήρε τή θέση τής, άξιώνοντας τώρα τήν πραγματοποίηση του όνειρου, τήν αρχή μιάς νέας πραγματικότητας. Μέ άλλα λόγια τό πρόβλημα πού τίθεται δέν είναι ή αναστολή τής επιθυμίας αλλά ή ριζοσπαστικοποίησή της μέσω τής διεύρυνσής της.

Η άνεκπλήρωτη επιθυμία, ή επιθυμία πού δέν μπορεί νά προσαρμοστεί σέ κάτι δεδομένο καί αλλάζει διαρκώς μορφές, έγείροντας διαρκώς νέες άξιώσεις, έκανε τόν Ρουσσώ νά μήν θέλει νά συμπιλωθεί μέ κανένα τόπο, μέ κανένα επάγγελμα, μέ κανένα τύπο οικογενειακής ή κοινωνικής σχέσης. Μέ τή σειρά της του υπάγορευε τή φυγή, τήν περιπέτεια, τήν πλάνη, τή διαρκή άναζήτηση τής ιδεώδους πλήρωσης.

«Είμαι άθώος», αισθάνεται ο Ζάν-Ζάκ, άπέναντι στην

ενοχή πού του άποδίδεται γιά τή σπασμένη χτένα τής διασποινίδος Λαμπερσιέ. Ο ίδιος δέν διευκρινίζει εάν ήταν ο ίδιος ο δράστης, ούτε καί όμολόγησε τότε πού τόν πίεζαν καί τόν άπειλούσαν νά πει τήν αλήθεια. Ο Ρουσσώ έχει ήδη βέβαια άναγνωρίσει: (I, σ. 19) «τό νά μή μέ αγαπούν μου ήταν πιό επώδυνο από τήν τιμωρία, καί μιά ένδειξη άπόρριψης μέ πονούσε περισσότερο από τό ξύλο». Προτιμούσε λοιπόν τή σωματική τιμωρία εκ μέρους τής διασποινίδος Λαμπερσιέ, στην όποία έβρισκε, όπως γράφει: «κάτι ήδονικό, πού δέ μέ άφηνε βέβαια μέ τό φόβο, αλλά μάλλον μέ τή λαχτάρα νά τό αισθανθώ ξανά από τό ίδιο χέρι». Έσπασε άραγε ο Ζάν-Ζάκ τή χτένα; Άπέναντι στις πιέσεις, τίς άπειλές καί τίς νουθεσίες έπιμένει πεισματίζο

στήν άθωότητά του. Τό αίσθημα τής άθωότητας σχηματίζεται μαζί μέ τό πέραςμα τής ένοχής.

Από τήν αφήγηση του Ρουσσώ χάνεται τό νήμα τών γεγονότων, τό όποιο μπερδεύεται μέ έκείνο τών συναισθημάτων του. 'Ο Ρουσσώ χάνεται «στά σκοτεινά και δαιδαλώδη γυρίσματα τών υπόγειων διαδρόμων» (ΧΙΙ, 328) ή, όπως γράφει «όταν λοιπόν διηγούμαι τά γεγονότα πού μέ άφορούν, τόν τρόπο πού μου φέρθηκαν και όλα όσα πέ- ρασα, δέν είμαι σέ θέση νά φθάσω ως τό χέρι πού κινεί τά νήματα και νά δείξω τίς πρώτες αιτίες τών όσων έγιναν» (ΧΙΙ, 327). 'Ο αναγνώστης παρασύρεται στό παιχνιδι άνάμεσα στίς δύο αιτιότητες, τών συναισθημάτων και τών γεγονότων, και αισθάνεται πώς θά πρέπει ό ίδιος νά βρεί τόν κρυμμένο δρόμο, νά έπανασυνδέσει τά ίχνη τής μνήμης.

«Έάν τυχόν κάποιιο από τούς αναγνώστες μου έχουν τό κουράγιο νά έξιχνιάσουν αυτά τά μυστήρια για νά ανακαλύψουν τήν αλήθεια, άς ξαναδιαβάσουν προσεκτικά τά τρία προηγούμενα βιβλία: και άντλώντας από κάθε γεγονός πού θά διαβάσουν στά έπόμενα όσες πληροφορίες μπορούν, άς ανατρέξουν ύστερα από πλεκτάνη σέ πλεκτάνη και από μοχλό σέ μοχλό, μέχρι τούς ύποκινητές τών πάντων».

'Ομως ό αναγνώστης έχει χάσει τό ενδιαφέρον του για τήν πραγματολογική αλήθεια, έχοντας γοητευθεί από τήν ιδέα τής κρυφής αιτιότητας. Έξάλλου έχει ήδη εισέλθει στόν διαφορετικό, ως πρós τόν πραγματικό, χρόνο και τήν κίνηση τής μνήμης. 'Η γραφή έπιμηκύνει τή μνήμη. Τά γεγονότα άπορροφώνται από τή γραμμή τών συναισθημάτων και γίνονται άπλώς άφορμή για τή διέγερση τής μνήμης.

'Ο Ρουσσώ έχει θέσει στό έσωτερικό συναισθημα τό ρόλο του κριτή. 'Ως αισθανόμενο τό ρουσσωικό έγώ, έμπειριέει και τίς σχέσεις του. Έάν όμως πρόκειται για διεφθαρμένες σχέσεις, πώς αυτό τό έγώ τό όποιο τίς έμπειριέει θά τίς κρίνει; Τό έρώτημα πού τίθεται είναι έάν τό ρουσσωικό έπιχείρημα μπορεί νά ξεφύγει από τήν κυκλικότητα,² ή όποία εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως του άποδίδεται.

'Εάν τά πάντα είναι ψέμα, έάν ή πραγματικότητα είναι ψευδής, θά πρέπει νά ξεκινήσουμε μέ άφetterία τήν πρόταση ότι «τό ψέμα λέει τήν αλήθεια».³ Αλλά ή πρόταση είναι αντιφατική, τό ψέμα δέν μπορεί νά λέει τήν αλήθεια, και νά παραμένει ψέμα, όπως επίσης και δέν μπορεί κάτι νά ύπάρχει και νά είναι, τουλάχιστον όλότελα, ψευδές. 'Ο Ρουσσώ δέν ξεκινά από τήν αλήθεια πρós τό ψεύδος, αλλά αντίστροφως, πίο συγκεκριμένα, από τό παιχνίδι άνάμεσα τους και άνάμεσα στή λήθη και τήν αλήθεια.

Τό ρουσσωικό έγώ αντιπαρατίθεται τόσο πρós τό καρτεσιανό cogito, και από αυτήν τήν άποψη έφόσον δέν άποτελεί καθαρή σκέψη δέν ταυτίζεται μέ τόν έαυτό του, αλλά αντιπαρατίθεται και πρós ένα έγώ πού ταυτίζεται μέ τίς έμπειρίες και τίς σχέσεις του. (: «Μολονότι συχνά οι ιδέες προέρχονται από τόν έξωτερικό κόσμο, τά συναισθηματα πού τίς άποτιμοϋν βρίσκονται μέσα μας, και μόνο χάρη σέ αυτά έμεις γνωρίζουμε τή συμφωνία ή άσυμφωνία άνάμεσα σέ μās και τά πράγματα τά όποια πρέπει νά επιδιώκουμε ή νά άποφεύγουμε» OC, *Emile*, 599). Τό αισθανόμενο έγώ περιέχει τήν καθαρή ενεργητικότητα τής κρι-

σης και τής αξιακής άποτίμησης.⁴ 'Η καρδιά άποκλίνει τής αισθητηριακής εντύπωσης και τήν κρίνει, όπως γράφει στό *Δοκίμιο για τήν προέλευση τών γλωσσών*: «...δέν είναι τόσο ή άκοή πού μεταφέρει τήν ευχαρίστηση στήν καρδιά όσο ή καρδιά ή όποία τή μεταφέρει στήν άκοή» (OC, IV, σ. 587).

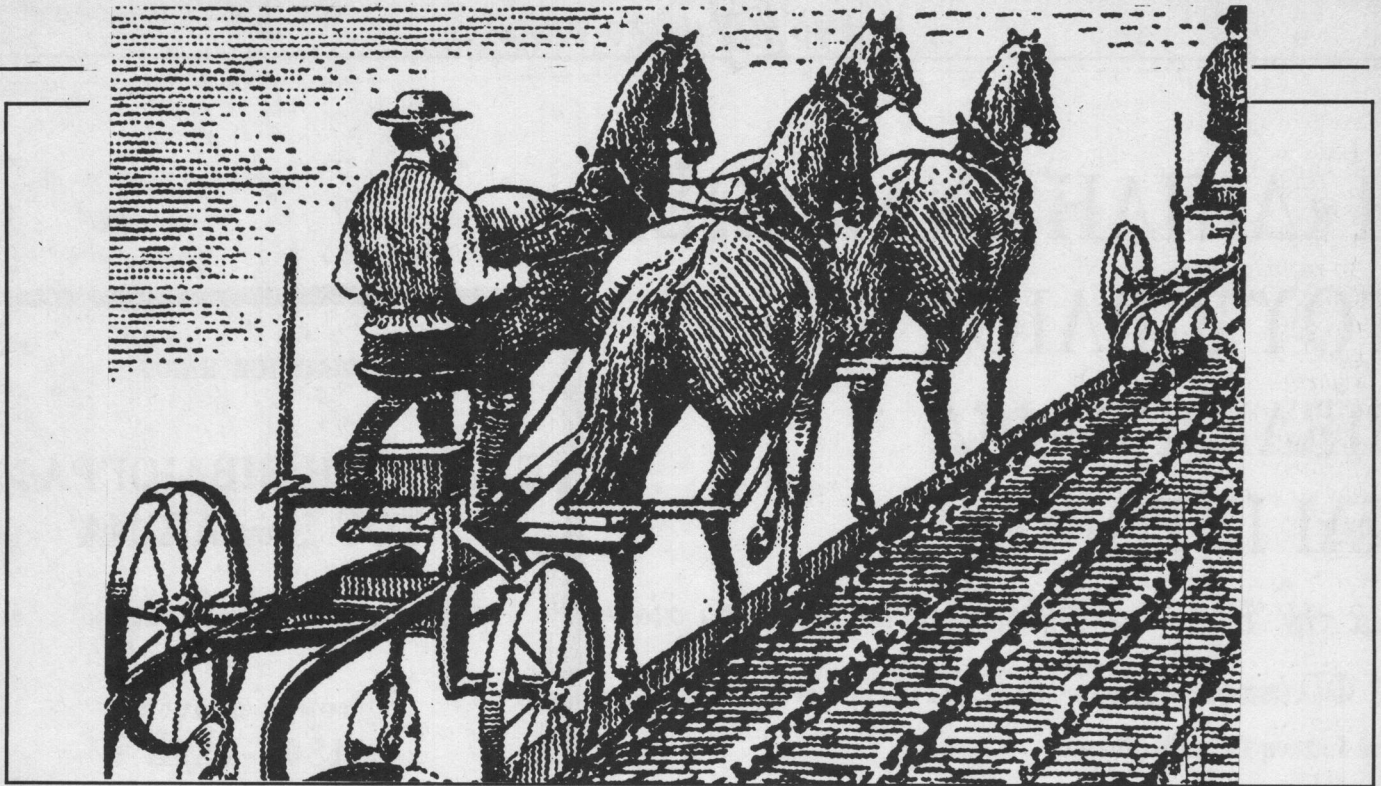
Τήν άποκλίνουσα γραμμή τόσο ως πρós τήν καθαρή σκέψη όσο και ως πρós τήν έμπειρία, τήν όποία άκολουθεί τό έγώ, μπορούμε νά τή διαπιστώσουμε και σχετικά μέ τήν κίνηση τής μνήμης ή όποία επανέρχεται ως άνάμνηση στίς Έξομολογήσεις. 'Ο Ρουσσώ κάνει κύκλους διαρκώς πάνω στα πρώτα ίχνη τής μνήμης. Στήν κλοπή τής κορδέλλας και τήν ένοχοποίηση εκ μέρους του τής σεμνής Μαριόν. ό Ρουσσώ όμολογεί ότι επανέρχεται διαρκώς:

«Αυτή ή όδυνηρή άνάμνηση μέ πνίγει ώρες-ώρες και μέ τρελαίνει τόσο πολύ, πού φτάνω νά βλέπω στίς άγρυπνες νύχτες μου τή δύστυχη κοπέλα νά έρχεται και νά μέ κατηγορεί για τό κακό πού τής έκανα, σαν νά τό είχα κάνει μόλις χτές» (II, 94). «Κι αν κατηγορήσα αυτό τό δύστυχο κορίτσι, ό λόγος, όσο παράξενο κι αν φαίνεται, ήταν ή ιδιαίτερη συμπάθεια πού έτρεφα γι' αυτήν... Δέν μέ ένοιαιζε ή τιμωρία: τό μόνο πού φοβόμουν ήταν ό έξευτελισμός. Αλλά αυτόν τόν έτρεμα περισσότερο άκόμα και από τό θάνατο, περισσότερο από ότιδήποτε άλλο στόν κόσμο... 'Ολος ό κυνισμός μου ήταν άπλώς και μόνο ντροπή... Αν μου είχαν δώσει τήν ευκαιρία νά συνέλθω, θά είχα όπωσδήποτε όμολογήσει τά πάντα. Αν ό κύριος ντέ λά Ρόκ μέ είχε πάρει παράμερα και μου είχε πει: «Μήν πάρετε στό λαιμό σας αυτήν τήν κοπέλα. Αν τό κάνατε έσεις, πείτε το σέ έμένα», θά έπεφτα άμέσως στα πόδια του...» (II, 94-95).

'Ο λόγος τών γεγονότων δέν συμπίπτει μέ τό λόγο τών συναισθημάτων και τής συμπεριφοράς του Ρουσσώ, ή πράξη τής συκοφαντίας μέ τή συμπάθεια πού έτρεφε, ό κυνισμός του μέ τήν ντροπή, ή έπιμονή στήν ένοχοποίηση τής κοπέλας μέ τόν τρόπο του άπέναντι στόν έξευτελισμό. 'Η γραμμή τών συναισθημάτων άποκλίνει αλλά και περισσεύει εκείνης τών γεγονότων και τών πράξεων. Από αυτήν τήν άπόκλιση και από αυτό πού περισσεύει ό Ρουσσώ θά συναγάγει τόν κανόνα, για τό πώς θά έπρεπε νά είναι οι σχέσεις αλλά και ή δική του πράξη.⁵

'Ο Ρουσσώ βέβαια έχει επανέλθει πολλές φορές σέ αυτό τό περιστατικό, νιώθοντας νά βασανίζεται όχι μόνον, ύποθέτουμε, για τήν πράξη, αλλά και για τή συγκεχυμένη του άναπαράσταση. Δέν μπόρεσε νά τό όμολογήσει σέ κανέναν, όπως γράφει, μήν μπορώντας νά τό έξηγήσει. 'Η μνήμη του από τότε κάνει διαρκώς κύκλους, επανεγγράφεται μαζί μέ νέες σκέψεις, ή πρώτη μνήμη ξεθωριάζει, ένωζονται άνευρου άλλα ξεχασμένα συναισθηματα, καθώς νέες σκέψεις τά άνασύρουν. Συνδέοντας και επανασυνδέοντας τά ίχνη τής μνήμης, φτιάχνοντας τόν ιστό τής άνάμνησης, οδηγείται στήν αντίστροφή τής ύπάρχουσας άλληλουχίας τών πράξεων. 'Ο κανόνας τών πραγμάτων ή τών πράξεων έλκεται από τόν κανόνα πού συνδέει τά σημάδια τής μνήμης και τών συναισθημάτων. 'Ο λόγος τους πλέον μπορεί νά συμφωνεί.

«'Ο Ρουσσώ διαπαιδαγωγεί τούς αναγνώστες του, τούς

υποδεικνύει πῶς πρέπει νά προσεγγίσουν τὰ βιβλία του, τούς καθοδηγεῖ στά κείμενά του, καί τούς κατευθύνει στή ρητορική του»,⁶ ταυτοχρόνως βέβαια ὁ Ρουσσώ μιλά μέ τόν ἀναγνώστη, αἰσθάνεται νά βρισκεται ἀπέναντί του, τόν δάξει μέσα στίς σκέψεις του, ἀναζητᾷ τίς δικές του. Ὁ Ρουσσώ δέν εἶναι καθόλου ἕνα, ἐπιθυμεῖ καί γίνεται ἕνας ἄλλος. Ἡ ἰδέα τοῦ ἄλλου γίνεται καθορέψτης, ἀπέναντι στόν ὁποῖο ὁ Ρουσσώ ἀλλάζει διαρκῶς ἐκφραση, ἐνῶ ἐπιδιώκει νά γίνει ὅσο πιό καθαρός καί διανυγής μπορεῖ, πειραματιζόμενος γιά τίς δυνατότητες μετάδοσης τῆς σκέψης του. Ὁ Ρουσσώ ἀναζητώντας τή διαφάνεια εἰσέρχεται στό παιχνίδι τῆς μνήμης καί τῆς λήθης.

«Μπορεῖ νά παραλείπω γεγονότα, νά μπερδεύω τή σειρά τους, νά γελιέμαι στίς ἡμερομηνίες· ἀλλά ἀποκλείεται νά κάνω λάθος σέ ἐκεῖνο πού ἐνωθα ἢ σέ ἐκεῖνο πού τὰ αἰσθήματά μου μέ ὤθησαν νά κάνω —καί αὐτό εἶναι στήν οὐσία τό θέμα μου. Ὁ πραγματικός σκοπός τῶν ἐξομολογήσεών μου εἶναι νά δείξω ἀκριβῶς τόν ἐνδότερο ἐαυτό μου σέ ὅλες τίς καταστάσεις πού ἔζησα. Αὐτό πού ὑποσχέθηκα εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς μου...» (VII, 10).

Ὁ Ρουσσώ δέν ἀναζητᾷ τήν ἀκριβεία στά γεγονότα ἀλλά στά συναισθήματα. Ὁ Ρουσσώ δέν ἀποδεικνύει⁷ τήν ἐνότητα ἀνάμεσα στήν ἔννοια καί τήν παράσταση τῆς φαντασίας, ἐνῶ τή δείχνει, καί ὁ φιλόσοφος ἔχει ἀρκετή δουλειά γιά νά τήν ἐπεξεργασθεῖ.

Τέλος, ἄς ὁμολογήσω καί ἡ ἴδια ὅτι ἀφορμή τοῦ κειμένου ἦταν ἡ σχετική πρόσφατη ἑλληνική ἐκδοση τῶν *Ἐξομολογήσεων τοῦ Ζ.Ζ. Ρουσσώ*, μέ τή μετάφραση τῆς Α. Παπαθανασοπούλου, Ἐπίμετρο Κ. Ψυχοπαίδης, ἀπό τίς ἐκδόσεις Ἰδεόγραμμα. Ἐλπίζω ὅτι ἡ ἐκδοτική προσφορά θά ὁλοκληρωθεῖ καί ὡς πρὸς τό ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Ρουσσώ,

θεραπεύοντας τό κενό πού ὑπάρχει ὡς πρὸς τίς ἔγκυρες μεταφράσεις τῶν ἔργων του.

1. Ἐντός παρενθέσεως ἀναφέρεται πρῶτα μέ λατινικούς χαρακτήρες ὁ ἀριθμὸς τοῦ βιβλίου καί μετὰ μέ ἀραβικούς ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδας, σύμφωνα μέ τὴν πρόσφατη ἑλληνική ἐκδοση: *Οἱ Ἐξομολογήσεις τοῦ Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ*, μετφ. Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, Ἐπίλογος Κ. Ψυχοπαίδης, Ἐκδ. Ἰδεόγραμμα, Ἀθήνα 1997. Γιά τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Ρουσσώ οἱ ἀναφορές βασίζονται στήν ἐκδοση τῆς Πλειάδος (Bibliothèque de la Pléiade), μέ τὴν ἑνδειξη *OC*, (*Oeuvres Complètes*), ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμὸς τοῦ τόμου, καί μετὰ τῆς σελίδας.

2. Γιά τὴ διαπίστωση τῆς κυκλικότητος τοῦ ρουσσουϊκοῦ ἐπιχειρήματος, βλ. ἐνδεικτικὰ Α. McIntyre, *A Short History of Ethics: A History of Moral Philosophy from Homeric Age to the 20th century*, Routledge Publ., London (1967) 1995, σσ. 187-188.

3. Δανεῖζομαι τὴ φράση ἀπὸ τό δοκίμιο «Γιά τὸν Βολταῖρο», εἰς Μ. Χορηγάμερ-Τ. Ἀντόρνο, *Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἐπίμετρο, Κ. Ψυχοπαίδης, Ἐπιμ. Γ. Κουζέλης, ἐκδ. Νήσος 1996, σ. 352.

4. Βλ. E. Cassirer, *Le problème Jean-Jacques Rousseau*, Hachette, 1987, σ. 102.

5. Γιά μιὰ διαφοροτική προσέγγιση, βλ. P. de Man, *Allegories of Reading*, New Haven-Londres, Yale University Press, 1979, σσ. 285-286, ὅπου ὑπογραμμίζουμε: «Αὐτό πού ἤθελε πραγματικὰ ὁ Ρουσσώ, δέν εἶναι οὔτε ἡ κορδέλα, οὔτε ἡ Μάριον, ἀλλά ἡ δημόσια σκηνὴ τῆς ἀποκάλυψης...».

6. R. Darnton, "La Lecture rousseauiste et un lecteur ordinaire au XVIIIe siècle", εἰς R. Chartier, *Pratiques de la lecture*, Payot, 1993, σ. 173.

7. Ἐπί παραδείγματι, γιά τόν Η. Cohen οἱ *Ἐξομολογήσεις* δέν εἶναι ἕνα ἔργο αὐστηρῆς φιλοσοφίας, ἀλλά ἕνα ἔργο προσωπικῆς ποίησης, ἐνῶ ὁ μαθητὴς τοῦ E. Cassirer ἐπιχειρεῖ νά δείξει τὴν ἐνότητα ἀνάμεσα στό λόγο, τὰ συναισθήματα καί τὸν πρακτικό λόγο.

Η «ΔΙΠΛΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ» ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Γιά τήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα
τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ ἐκδ. ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1998.
τοῦ Γιάννη Παπαθεοδώρου

*Τά ἄσπρα τόν φιλάργυρον εὐφραίνουν καί χορταίνουν
τά φαγητά τόν λαίμαργον χορταίνουν καί εὐφραίνουν,
τά ρούχα τόν καλλωπιστήν, καί ἄλλα πάλι ἄλλον.
Τόν φρόνιμον δέ ἄνθρωπο (τό λέγω καί δέν σφάλω)
εὐφραίνει ἡ ἀνάγνωσις, εὐφραίνει τό βιβλίον.*

Καισάριος Δαπόντες

Ο α' τόμος τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 19ου αἰ. (ἐκδ. ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1997) τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ ἐποτελεῖ μείζον ἐκδοτικό γεγονός τόσο γιά τίς βιβλιογραφικές συναγωγές ὅσο καί γιά τίς ἱστορικές σπουδές. Στίς κατευθύνσεις πού ὑπέδειξαν οἱ ἐρευνητικοί προσανατολισμοί τοῦ Κ. Θ. Δημαρά, προστίθεται ἄλλο ἓνα «καλό ἐργαλεῖο» πού ἔχει τίς ἐπιβλητικές διαστάσεις μιᾶς βιβλιοθήκης χωρίς τεῖχη.

Στήν περίπτωση αὐτή, ὅμως, ὁ βιβλιοθηκᾶριος εἶναι ἱστορικός καί ἡ ὀπτική του γωνία ὁργανώνει τό ἀντικείμενο τῆς ταξινομήσεως μέ «θεωρία καί μελέτη» ἱστορική. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, τό ἐγχείρημα τοῦ Φ. Ἡλιοῦ ἔχει ξεχωριστό ἐνδιαφέρον, στό βαθμό πού ὁ συγγραφέας ἀκροᾶται τή «φωνή» τῶν βιβλίων καί μετατρέπει τούς καταλόγους τῆς βιβλιογραφίας σέ σήματα τῆς ἱστορίας.

Τό ἀθροιστικό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίμοχθης προσπάθειας ἐπεσήμανε 1.434 ἑλληνικά βιβλία, σέ 1.686 τόμους, γιά τίς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα (1801-1820). Ὡστόσο, τά νούμερα αὐτῆς τῆς «καλῆς σοσειᾶς» ὑπόκεινται σέ δύο τουλάχιστον συσχετισμούς. Ἀφενός μὲν τροποποιοῦν τήν εἰκόνα πού εἶχαμε ἕως τώρα γιά τή βιβλιογραφική παραγωγή τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, ἀφετέρου δέ ἐντάσσονται ὀργανικά σ' ἓνα εὐρύτερο corpus τοῦ 19ου αἰώνα, τό ὁποῖο, σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, ὑπερβαίνει τίς 35.000 βιβλιογραφικές μονάδες. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὀρισκόμαστε μπροστά σέ μιᾶ ἐπαρκή

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΒΙΒΛΙΑ ~ ΦΥΛΛΑΔΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
1801-1818

ΒΙΒΛΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 1997

βάση δεδομένων πού μᾶς προειδοποιεῖ ταυτόχρονα πὼς δέν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ ὥρα τῶν συνολικῶν ἀποτιμήσεων.

Στόν πρῶτο τόμο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 19ου αἰώνα διακρίνονται οἱ στοχεύσεις τῆς ἱστορικής προσέλασης τοῦ θέματος καί ἀναδεικνύονται τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης. Θεωρώντας ὅτι ἓνα ἀπ' αὐτά τά ἐργαλεῖα κατέχει δεσπόζουσα θέση στήν ἐπιτέλεση τῆς ἱστορικής ἐρμηνείας, θά ἠθελα νά ἀναφερθῶ στή διαμόρφωση καί τή χρήση τῶν τεκμηριωτικῶν σειρῶν ὡς συστατικό τῆς ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν καί πολιτισμικῶν διεργασιῶν πού λαμβάνουν χώρα στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα. Μὲ ἀφορμὴ τόν κόσμο τοῦ δι-

βλίου, ο Φ. Ήλιου συγκροτεί μία έπεξεργασμένη πρόταση για τούς όρους και τούς τρόπους με τούς οποίους οι τοπικές δεκτικότητες διαφορετικών κοινωνικών ομάδων «διαπραγματεύονται» την πρόκληση του Διαφωτισμού. Τά βιβλία και τά συμφραζόμενά τους εκλαμβάνονται ως δείκτες τής θέσης τής πραγματικότητας, σ' έναν κόσμο όπου ή παράδοση και ή νεωτερικότητα συμβίωναν μέσα από διχοτομίες και άλληλεπιδράσεις.

Αυτή τήν ποιοτική διαφοροποίηση στην ιστορία τών ιδεών και τών νοοτροπιών ο συγγραφέας τήν πλαισιώνει με τά ποσοτικά δεδομένα τής εκδοτικής παραγωγής. Παρ' όλη τή δυσκολία του έγχειρήματος, στό μέτρο πού ή συνεχής και καθ' ολοκληρίαν συγκρότηση σειρών είναι ανέφικτη για τόν 19ο αιώνα, ο Φ. Ήλιου κατόρθωσε νά ζωντανέψει τά νούμερα και νά τά αντιμετωπίσει ως δείκτες τών κοινωνικών πρακτικών και τών διανοητικών στάσεων. Τά άριθμητικά στοιχεία, οι στατιστικές κατανομές και οι ποσοτώσεις δέν πιστοποιούν άπλώς τήν έγκυρότητα τής έρευνητικής εργασίας. Η χρήση τών ποσοτικών σειρών δέν οδηγεί στην ποσοτική πρόσληψη τών ιδεών. Αντίθετα, ο συγγραφέας χαρτογραφεί τό έδαφος τών πολύπλοκων κοινωνικών και πνευματικών διεργασιών πού προσδιορίζουν τούς συσχετισμούς μιάς διανοητικής αναμέτρησης.

Τό πέρασμα από τή στατική άπογραφή στην ιστορική κατανόηση και έρμηνεία γίνεται μέσω τής «διπλής άναγνωσης» του βιβλίου. Οι βιβλιακές μονάδες, σημαίνοντα και σημανόμενα μιάς επικοινωνιακής πράξης και διαδικασίας, έντάσσονται οργανικά στή συνάφειά τους, στίς κοινωνικές έγγραφές τής παραγωγής και τής πρόσληψης. Συνεξετάζοντας τίς ύλικές προϋποθέσεις και τή συμβολική άξία του βιβλίου, ο συγγραφέας περιγράφει και έξηγει τή λειτουργία τών επικοινωνιακών δικτύων πού συστήνει ή βιβλιακή διακίνηση. Με τόν τρόπο αυτό, οι τεκμηριωτικές σειρές διευρύνονται για νά καλύψουν τό σύνολο, κατά τό δυνατόν, τών ύποκειμένων και τών διαδικασιών πού εμπλέκονται στην κυκλοφορία του βιβλίου: συγγραφείς, εκδότες, εκδοτικό περιεχόμενο, τυπογράφοι και τυπογραφία, συνδρομητές, αναγνώστες, μεταφραστές κ.ά.

Παρά τίς δομικές ασυνέχειες του συστήματος, ή ένταξη του βιβλίου σε πολλαπλές σειρές αναδεικνύει τήν άνθρωπογεωγραφία τής κοινωνικής ιστορίας ενός πνευματικού φαινομένου. Ο ιστορικός δοκιμάζει τήν έρμηνεία του τόσο στα σειραϊκά όσο και στα μη σειραϊκά δεδομένα, με άποτέλεσμα νά φτιάχνει ένα έξηγητικό σχήμα με πολλαπλές εισόδους και έξόδους. Ο οδηγητικός μίτος μπορεί νά είναι άλλοτε οι τίτλοι τών βιβλίων, άλλοτε οι άριθμοί τών εκδόσεων ή τών αντίτυπων, άλλοτε τά μεγάλα τυπογραφικά κέντρα, άλλοτε οι συνδρομητές, ή σχολική χρήση του βιβλίου ή οι μεταφράσεις κ.τ.λ. Πρόκειται, δηλαδή, για μία πολύτροπη νοηματική πολυτομία του εκδοτικού φαινομένου, ή οποία έχει ως κύριο μέλημά της νά δείξει τό μέτρο αυτού πού συνιστά καινοτομία, σ' έναν κόσμο πού διώνει τήν επανάληψη.

Η φωτογραφική άπεικόνιση τών έντύπων συμβάλλει σημαντικά σ' αυτή τήν κατεύθυνση. Ο σημειωτικός διάκοσμος τών βιβλίων προκρίνεται ως ιστορική πληροφορία για τόν τρόπο με τόν όποιο ο τυπογραφικός πολιτισμός ένσωμάτωσε τά κείμενα —ή μάλλον, για νά είμαστε πιο άκριβοί, τίς λέξεις και τά γράμματα— σε μία παραγωγική

διαδικασία πού καλλιεργούσε έκτατικά νέες συμπεριφορές: από τήν άκουστική πρόσληψη στην όπτική διατύπωση του νοήματος και τήν τέρηση του αναγνώστη. Στο βιβλίο του Φ. Ήλιου και ή έμβληματική μορφή του λόγου κατοχυρώνει τά δικαιώματά της και τήν ιστορική της άξία.

Τά βιβλία τών Φώτων, συμβολικά άγαθά μιάς νέας πολιτικής και πολιτισμικής συνθήκης, ένεργοποιούν νέες σχέσεις και πρακτικές ανάμεσα στίς κοινωνικές ομάδες πού βρίσκονται στό προσκήνιο, τών προεπαναστατικών χρόνων. Με μία πρώτη ματιά, οι πραγματικότητες αυτές φαίνεται νά είναι δέσμιες τών παραδοσιακών άδρανειών πού επιβάλλουν οι κοινωνικές ιεραρχίες και ή κληροδοσία του παρελθόντος. Αλλάζουν, ωστόσο, οι συμφραζόμενες σημασίες. Αφ' ενός μόν, ο παραδοσιακός κόσμος έσυγχρονίζεται για ν' αντιμετωπίσει τό νεωτερικό βιβλίο, αφ' έτέρου δέ οι πνευματικές άναζητήσεις και ή αναγνωστική άνταπόκριση κατασκευάζουν, άμφίδρομα, έναν νέο όρίζοντα προσδοκιών.

Έτσι, ή ιστορία του βιβλίου γίνεται ο ευαίσθητος δείκτης τών άναπαραστάσεων μιάς εποχής. Δείκτης ενός διολογικού πεδίου πού συνέχεται από τή συγκρουσιακή λογική τών γνωστικών, ιδεολογικών, θρησκευτικών και αισθητικών προταγμάτων. Μέσα από τή «μάχη τών βιβλίων» γράφεται τό κείμενο τής εποχής: ένα κείμενο μεταβατικό στό βαθμό πού οι ρήξεις διαλύονται με τίς συνέχειες, με «παράλληλες συμβιώσεις και διαχωριστικές διεργασίες». Ένταγμένα στίς κοινωνικές πρακτικές και τά διανοητικά περιβάλλοντα τής εποχής τους, τά βιβλία γίνονται σταυροδρόμια τών ιδεών, τών νοοτροπιών και τών συμπεριφορών.

Η εργασία του Φ. Ήλιου δείχνει πώς μέσα από αυστηρές ποσοτικές αναλύσεις τής εκδοτικής παραγωγής μπορούμε νά φτάσουμε στή διακριτική χρονολόγηση τής ιστορικής μεταβλητότητας τών όρων πού διέπουν τήν παραγωγή και τήν πρόσληψη του γραπτού λόγου.

Απ' αυτή τήν άποψη, ή μελέτη του άποτελεί ένα γόνιμο πεδίο προβληματισμού για τά εργαλεία και τή μεθοδολογία τής ιστορίας, ιδιαίτερα σήμερα, σε μία εποχή πού ο κριτικός διάλογος για τέτοια θέματα είναι έντονος. Απορητική και έρμηνευτική ταυτόχρονα ή προσέγγιση του Φ. Ήλιου έπιστρατεύει μία πληθώρα έρωτημάτων από διαφορετικές όπτικές γωνίες, για νά έξηγήσει ιστορικά τή συνάρθρωση έτερογενών πρακτικών και νοημάτων σ' ένα πολιτισμικό σύστημα. Είναι προφανές λοιπόν ότι ή *Έλληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα* υπερβαίνει τούς στόχους μιάς κατατοπιστικής βιβλιογραφίας και άποτελεί στοχαστική «ταξινόμηση» μιάς κοινωνικής και διανοητικής εμπειρίας. Η εκδοτική φροντίδα του Ε.Λ.Ι.Α. μετέτρεψε αυτό τό «άρχαιο τών βιβλίων» σε καλαισθητο δείγμα μιάς διαφορετικής αντίληψης για τίς ιστορικές εκδόσεις, καταφέροντας νά συγκεράσει τό έργο τής ιστορίας με τήν απόλαυση του κειμένου.

Ο Φ. Ήλιου έγγραψε ένα ιστορικό βιβλίο για ήδονικούς αναγνώστες. Τό μόνο πού μένει είναι ν' αναγγείλουμε με λατινική έπισημότητα τήν έκδοσή του. *Hic habes, carissime lector, librum illustrem quem scripset vir bonus dicendi peritus. Καλοτάξιδο!*

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΥ

του Κώστα Βούλγαρη

(Τώρα νυχτόνο νορίτερα.
Φθινοπώριασα)

Μαρία Κούρη

Δύο σίχοι κουρνιάζουν μέσα στην παρένθεση. Τό ποιήμα φοβισμένο αποσύρεται.
(Ποιητική «γενιά του '80» δέν υπάρχει. Οί δημοσιεύσεις καί εκδόσεις, λίγο πριν ή λίγο μετά από αυτή τήν αλλαγή δεκαετίας, δέν συνιστοῦν γενιά. Μά καί όποιαδήποτε άλλη περιοδολόγηση δέν μπορεῖ νά ἔχει ἐκεῖ τήν ἀφετηρία της, νά ἀντλεῖ ἀπό ἐκεῖ τόν χαρακτηρισμό της).
Σηκώνοντας ἀσυλλόγιστα τό βάρος του φθινόπωρου

ἀπέδαλα
τό καλοκαίρι

Ίσως δέν ἦταν στείρα ἡ ἐποχή, ἀλλά σίγουρα ἦταν θνησιγενές τό κυοφορούμενο «ἀντι-ποίημα». Μάλλον ἐδῶ ταυρίζουν τά εἰσαγωγικά: «ποίηση ἐποχῆς».

(Τό 1989 δέν ἦταν προσδοκόμενο, δέν προέκυπτε «ἐκ τῶν πραγμάτων». Παρ' ὅλα αὐτά, ἦρθε νά ἐπικυρώσει καί νά τοποθετήσῃ ἀναπόδραστα τό 1974. Οἱ ἤχοι τῆς Μεταπολίτευσης σβήνουν καί σβήνονται στό '89 καί, τότε, ὀριστικά ἀποκαλύπτεται τοῖς πᾶσι, πῶς ἐπρόκειτο γιά ἀντίλαλους θορύβων λυσιτελέστερων).

...ἡ κύριες λέξεις
...ντυμένες ἀπογευματινά

Τά ἀποσιωπητικά προηγῶνται τοῦ σίχου, δέν ἐπεται ὑποβλητική ἢ σιωπή. Αὐτές ἐδῶ οἱ τελείες δέν εἶναι σφαιρικές, οὔτε σημειώνουν πηγές ἔτοιμες νά ξεπηδήσουν στήν ἐπιφάνεια ἢ, ἔστω, καταχωνιασμένα κοιτάσματα. Τίποτα ἰανό νά διασώσει τήν ἰσορροπία τοῦ σίχου. Στάχτες καί ἀποκαΐδια ὄνειρου πού μ' ἔνα ἀεράκι θά σκορπίσουν καί ὁ σίχος αὐτός θά ἀφεθεῖ στήν ἐλεύθερη πτώση του. Ὅριστικά διαξενυμένος ἀπ' τό μέλλον του.

(Πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐφηβεία μας, κάναμε τήν πρώτη ἀπόπειρα πατροκτονίας. Πατροθετήσαμε —τότε φάνηκε τελείως φυσιολογικό— τόν μεγαλύτερο ἀδελφό).

Περνᾶν ἀπό μπροστά μου
τά λυρικά σου μάτια. Ἦ
πῶς γράφεται τό δάκρυ
πού δέν κυλάει;

Ἀπογορευμένος ὁ λυρισμός, ἀδύναμα καί τά ἀντιθετικά σχήματα. Τό ποιήμα βλέπει πρὸς τήν (ἀδύνατη) ἐπεξήγηση.
(Βιαστικοί οἱ καθοδηγητές, ἀγχωτικοί οἱ φιλόλογοι: νά ὀρίσουν, πρὶν ἀκόμα σχηματιστεῖ τό σῶμα τοῦ κυοφορούμενου).

Στό κέντρο τοῦ ὄραματος
Πιστό, ἀντίγραφο μου. Μέ μαλλιά.

Περιμένοντας τήν ἐπόμενη σκηνή
Τό ποιήμα γίνεται θεατῆς τῆς καθήλωσης τοῦ ποιητή.
(Γενιά τοῦ ἰδιωτικοῦ ὄραματος τήν εἶπαν. Οἱ μὲν ἰδιωτικοποίησαν τό ὄραμα, οἱ δέ ὀραματίστηκαν τήν ἰδιωτικότητά μας).

Τοῦτα τά μικρόσωμα κομμάτια
μέ τόν ἥρωισμό τῆς στιγμῆς.

Οὔτε ἀπολιθωμένα δάση, οὔτε δενδροφυτευμένες ἐκτάσεις. Μόνο τά κομμάτια μας καί λίγοι σίχοι. Τεζυῖρια τοῦ ἀθανάτου προσωρινά.

Σκύβω
γιά νά περάσω ξυστά ἀπό τό
ἀπόγευμα στό ἥραδν

Μαρία Κούρη (γεν. 1958): *Ποιήματα* (1981), *Κουζίδα διαστάσεων* (1983), *Πιστό ἀντίγραφο μέ μαλλιά* (1987), *Τό δωμάτιο τῶν ξένων* (1993).

Ξανά στό ἄλφα
μέ μιὰ σακκούλα χρόνια
ἀσήκωτη

(Τά παιδιά τῆς Μεταπολίτευσης στό μεσοστράτι - σαρανταρήσαμε).

Ὁ χρόνος εἰσβάλλει στά λόγια μου
Ἀδέξια λόγια περνᾶνε σάν χρόνια

Χρόνια τώρα κρύβω λόγια
Τί πάει νά πεῖ, σήμερα, ἀντιπροσωπευτικός ποιητής:
Ἡ ἐρημιὰ δέν εἶναι συνώνυμη τῆς μοναξιάς
(Ἡ Μεταπολίτευση περιέπεσε, ἦδη, στήν ἀρμοδιότητα τῆς «πολιτικῆς ἐπιστήμης»).

Οἱ ἐποχές ἀλλάζουν στή φρονιέρα.